371
E-95

883 IV. Ա № 62

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Ա-1

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Մ. ԱՍԼԻՍ ԼՐԱԳՐՈՒԹ

1855

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

371
Ա-95

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՎԱՐԺԱՐԱՆ

17055

Մուրատեան վարժարանը ազգերնուս այս դարուն պատմութեանը մէջ առանձին գլուխ մը կը կազմուցանէ, եւ բաւական ճոխ առարկայ կրնայ ըլլալ։ Իսկզբանէ անտի իրեն հաստատուելէն մինչեւ ցայսօր, այսինքն իբր 25 տարուան ժամանակի մէջ, այս վարժարանը թէ իրեն նպատակին եւ թէ առ այն հանելու միջոցներուն վրայ կրած այլ եւ այլ փոփոխութիւնները, իրեն մէջը եւ իրմէն

ՍՏՈՒԳԱԾ Է
1952 թ.

դուրս իսկ իրեն համար եղած գործքերը, իրեն վրայ պատահած խօսքերը, բնակնատարար մտադիր եւ ազգասէր անձինքներուն անտարբեր բաներ չեն եղած, եւ հարկաւ իսկ այս այլ եւ այլ եղելութեանց յաջորդաբար ընթացքը ուշադիր քննողը, եթէ անոր վրայ երբեմն երբեմն մխիթարական ակնկալութիւններ ունեցեր է ալ, շատ անգամ այս դէպքերը այնպիսի գուշակութիւն մը ունեցած են, որ իրեն ազգասիրութեան ոգին տխրեցնելու եւ ներքին արհամարհանք մը եւս զարթուցանելու առիթներ եղած են։ Բազմաթիւ են այս եռքի տխուր առիթները, իսկ անոր հակառակ յուսատուր առաջին դէպքերը՝ համեմատաբար շատ նուազ։ Դարկ է մի արդեօք ասոր վրայ միանգամայն աւելցնել, թէ ան քիչերուն մեծագոյն մասին մէջն ալ՝ մի բան միջոց կարգաւ ազգն ինքզինքը խարուած գտած է. այնպէս որ, առատաձեռնարգեւատուին այդ ազգօգուտ հիմնարկութեանը վրայ ազգին հիմնած յոյսը, հաւանականութեան

քեզ գրեթէ ետքի աստիճանը հասած էր։ Յու-
նա սոյ փոքր նշոյլ մը տակաւին կար. տար-
նք. համոզիչ պատճառներուն դիմաց՝ միայն
եւ մէկ երաշխաւորութիւն մը ճնացած էր.
նց այս օրերս ահաւասիկ այն ալ կ՝սպառնա-
ցուի։ Ա. Հայր Գաբրիէլ Ակվազովս-
քի՝ վարժարանին ուսմանց վերակացուն,
, անցեալ տարի հանուեցաւ. հիմայ Ա.
Հայր Սարգիս վարդապետը եւ Ա. Հայր
Ամբրոսիոս՝ Հիմնարկուին դիտաւորու-
թեանցը ետքի ախոյեաններն ալ կը հե-
ռացուին։ Այս փոփոխութեանց բուն
սկզբնապատճառները եւ որպիսի սկզբ-
բունքներէ յառաջ եկած ըլլալը ամենուս
յայտնի են. ազգին սնուցած յոյսերուն
եւ իրաւանցը վերջին հարուած մը կը
պատրաստուի։ Սակայն, ազգին ակնկա-
լութեանց եւ իրաւանցը տրուած այս ետ-
քի հարուածը որչափ որ ալ ուղղակի,
ձեռնարէց եւ մերկապարանոց է, եւ ակ-
նածութեան ու խղճմտանաց ամեն նը-
կատմունքներուն անխտիր ոտից կոխան
ընելը մէջը կը նշմարուի, այնչափ եւս

ալ ազգին այս իր իրաւանցը բռնաբարու-
թեանը վրայ մինչեւ ցայժմ պահած լը-
ռութեան մէջ շարունակել ուզելը՝ ա-
ռաքինութեան սահմանէն անդին անցած
կրնայ համարուիլ ։

Առանց վանական նեղքին յարաբե-
րութիւնները քննելու, կամ կրօնաւորա-
կան պարտաւորութեանց ցորչափ կամ
մինչեւ որ աստիճան պարտաւորելը խնդրոյ
տակ ձգելուզելու, որուն իրաւունք չու-
նինք եւ մեր սահմանէն դուրս կը համա-
րինք ու կը ձգենք, մենք՝ խնդիրը միայն
ազգային նկատմամբ եւ եթ կ՚առնենք,
եւ այսու առթիւ ազգին իրաւանցը ե-
ղած բռնաբարութեանցը դէմ կը բողո-
քենք եւ կը նայինք բողոքել տալ ։ Եթէ
պարզ սոսկականի մը, եւ նոյն իսկ անտար-
բեր օտարականի մը եւս եղած զրկանքը
ամեն իրաւընտիր եւ բարեկիրթ սրտերը
կը շարժէ, զրկողին դէմ նեղքին արհա-
մարհանք եւ զրկուողին վրայ կարեկցու-
թիւն զգալ կուտայ, կրնա՞յ մի արդեօք
ենթադրուիլ, թէ ընդհանրութեան եւ

իւր սեպհական ազգին ու անոր որբ եւ աղքատ տղոցը եղած երկնաբողոք զրկանքը անտարբեր աչքի նկատուի։ Մենք չէ թէ միայն ասոնց բնական զգածումը ունինք, այլ նաեւ այդ զրկանաց եւ հարուածին դէմ մերովասնս ազգն զգուշացուցնելու ներքին պարտաւորութիւններս ալ կը ճանչնանք։ Այսու համոզմամբ՝ մեզ պարտք կը համարինք վարժարանին վրայօք այս օրերս հոս եղած դէպքերը համառօտիւն նշանակելէն ետքը, ամենապարելով մեն ալ ազգին ունեցած իրաւանցը եւ անոնց բռնաբարուելուն վրայ մէկ քանի խորհրդածութիւններ իրեն առջեւը տարածել։ Կը սկսինք։

Վենետիկի Մխիթարեանց Աբրահայր՝ Հիւրմիւզեան Մեծապատիւ Գէորգ գերապայծառը մարտ ամսուն մէջերը երկու վանականաց Փարիզ հասաւ։ Խօսքն էր թէ գերապայծառը վարժարանին ուսման այժմեան վերակացուն, այսինքն Վ. Հայր Ամբրոսիոսը վանք տանելու, եւ տեղը ուսման ուրիշ վերա-

կացու, այսինքն Ա. Հայր Պետրոսը դնելու համար եկած է։ Տրամաբանօրէն դժուարին էր հետեւցընել, թէ վանական անձ մը միայն փոխելու համար՝ գերապայծառը եւ երկու վանական անձինք դալու հարկաւորութիւն ըլլայ. ըստ մեզ՝ Ա. Ենեսիկէն Փարիզ ճամբայ ընելու համար, այդ պատրուակին տակ ուրիշ դիտաւորութիւններ ալ ըլլալու էր։ Այս կարծիքը ժամանակն ստուգեց։ Թէոդորեան Ա. Հայր Սարգիս վարդապետը, որն որ 1846էն սկսեալ Ա. Ենեսիկի Մխիթարեանց միաբանութեան աթոռակալ, այսինքն երկրորդ մեծն է, եւ ի մանաւորի մեծապատիւ Սամուէլ Մուրատ ազգային վարժարանի համար ձգած դրամը առնելու ապահովցընելու համար երկու անգամ Հնդկաստան ճամբորդութիւն ըրած, աշխատած եւ բանտ ալ նստած ըլլալով, ըստ իմիք Մուրատեան վարժարանին երկրորդ հիմնադիրը կը ճանչցուի, եւ ի սկզբանէ ի վեր (1832) անոր վերատեսուչ կարգուած, եւ ետ-

քէն ալ (1846) վարժարանը Փարիզ փոխադրուելու առենն որէն հաստատուած էր, այս արդիւնաւորութիւններուն եւ պաշտօններուն զօրութեամբը իրաւունք ունենալ կարծեց հարցընելու եւ իմանալ ուզելու, թէ ի՞նչ պատճառաւ գերապայծառն այս փոփոխութիւնը կ՚ուզէ ընել։ Ա՛նաւանդ՝ որ ուսման ներկայ վերակացուին վրայ շատ գոհ էր, եւ ընդ հակառակն անոր տեղը գրուիլ ուզուած անձին վարժարան կառավարելու մէջ անընդունակութիւնը եւ բնաւորութիւնը հինգամեայ փորձառութեամբ մը կը ճանչնար. նաեւ գերապայծառին իսկ երբեմն իրեն գրած մէկ գիրը ձեռքը ունէր, որուն մէջ գերապայծառը՝ դեռ Վ. Հայր Գէորգ եղած ատենը, այն անձը իրենց Պոլսոյ դպրոցին մէջ իբրեւ երկրորդական ուսուցիչ եւս գրուելուն դէմ բողոքեր էր եւ անպարմար ըլլալը երկարօրէն կը հաստատէր։ Տարի մը յառաջ վարժարանին գլխաւոր սիւնը Վ. Հայր Գաբրիէլ Մ.յվազովսքին՝ իբրեւ պարտա-

ւոր եւ վերջին զոհ մը ըլլալու խոստումով հանեցինք, ըսաւ Վ. Հայր Սարգիս. ինչ պատճառաւ հիմայ կարգը երկրորդին եկաւ։ Թէորդ գերապայծառը վարժարանին կառավարութեանը վրայ դժգոհութիւն ունի, յայտնապէս ըսէ. վարժարանը առաջինին պէս աղէկ կ'երթայ։ Իսկ եթէ դրամական ծախքին կողմանէ գանգատ մը ունի՝ հաշիւները բաց են. առաջ տարին 100,000 ֆրանք տարեկան ծախք կ'երթար, եւ 25-30 աշակերտ միայն կար. իսկ հիմայ 50,000 կ'երթայ, թէպէտեւ տղաքը 55-60 են, եւ մէջը առնուած են նաեւ նոր սրահի մը շինութիւնը, կապելուսաւորութիւնը եւ ուրիշ նորոգութիւններ՝ որ առջի տարիները չկային։ Վ. Հայր Սարգսին ըսած այս ամէն խօսքերուն դիմաց, "Պատասխանը կ'ուզեսնէ՝ Հռոմայ գնա հարցուր,, պատասխանը տրուեցաւ, եւ ուրիշ մէկ քանի երկրորդական խօսքեր, որոնցմով խաղաղել եւ երկու կողմէն միաբանիլը անկարելի եղաւ։

Մի եւ նոյն ժամանակ աշակերտաց մէջն ալ խլրտումն սկսաւ երեւան գալ։ Ուսանողները ուսման ներկայ վերակացուին հետ համարմամբ եւ որդիական սիրով կապուած էին, իսկ առաջարկուած նոր վերակացուին՝ Խազմավէպին մէջ հրատարակած հատուածները իրենց հեղնական քրքիջներու ընթերցուածներ ըլլալէն զատ, մէկ քանի բոլորովին կրօնաւորական խրատներովը իրենց համարումը պաղեցուցած էր։ Այս ըլլալու փոփոխութեանց կասկածը կ՚առնուն եւ միաբերան կ՚ելլեն պատճառը Ա. Հայր Սարգսին կը հարցնեն։ Հոս խնդիրը վանական սահմանէն կ՚ելլէ եւ տղոց մէջ ալ կը մտնէ։ Ինչ եւ իցէ, Ա. Հայր Սարգիս որոշ պատասխան մը տալու տակաւին կարող չըլլալը իրենց կը յայտնէ, եւ երեք օր պայմանաժամ կ՚առնու խոստանալով՝ որ մինչեւ նոյն ատենը հաւատի եղած որոշումը կը ծանուցուի։ Չորրորդ օրը կուգայ, եւ երբոր ուսանող տղաք նորէն հարցնելով բա-

նին էութիւնը կ'իմանան, մէջերնին պատ-
գամաւորութիւնմը կազմելով, մէկ քա-
նի հոգի գերապայծառին կ'երթան եւ ա-
ղերսական խնդրուածք կ'ընեն, որ հաճի
գերապայծառը ՀՄրրոսիոսը իրենց
վերակացու թողելու. թէ ամենքն ալ
վրան գոհ են. թէ ամիսը անգամ մը խոս-
տովանանք կ'ըլլան, շարաթը երկու ան-
գամ պատարագ կը տեսնեն. թէ անկեց
աւելի կրօնական պարտաւորութեանց
ներքոյ ձգուիլը, ինչպէս առաջարկուած
վերակացուին խօսքերէն կը հասկցուէր,
իրենց կոչմանը հետ չի միաբանիր, իրենք
քահանայ կամ կրօնաւոր ըլլալու չեն ե-
կած. թէ ծնողքնին այս դիտաւորու-
թիւնը չունի, եւայլն եւայլն ասոնց նը-
ման խօսքեր։ Ա՛ներեւայ որ գերապայ-
ծառը զերենք յանդիմանութեամբ ընդ-
ունելէ, եւ լսեցինք որ՝ այս ձեր դիտնալու-
բանը է, դուք ինչ կը խառնուիք ասելով, արձակեր է։ Ասոր վրայ պատգամա-
ւորները կը կատղին, պատասխանը իրենց
ընկերաց կը ծանուցանեն, դունդ դունդ

Բայց տղաքը Ա. Հայր Սարգսին յորդորանքն ու խոստումներովը խաղաղացեր՝ արդէն դասատուութիւնին հլուութեամբ սկսեր էին։ Գերապայծառն ալ այս անակնկալ խռովութիւնը չարհամարհելով, ըստ խնդրոյ Ա. Հայր Սարգսին՝ հաճեր հաւաներ էր՝ որ մէկ ամիսի չափ խնդիրը 'ի կախ թողուի, մինչեւ որ իւրաքանչիւր ծնողաց գրուի եւ իրենց տղոցը համար ինչ կարգադրութիւն ընել ուզենուն պատասխանը՝ առնուի. վասն զի Ա. Հայր Սարգիսը առանձնապէս ծնողաց առջին պատասխանատու ըլլալովը, կ'ուզէր անոնց կամքը եւ կարգադրութիւնը որոշակի իմանալ, եւ ըստ այնմ տղաքը տնօրինելով, պատասխանատուութենէն թեթեւնալ։

Այս առաջարկութենէն առաջ, Ա. Հայր Սարգիսն ուրիշ առաջարկութիւն մ'ալ գերապայծառին ըրած էր, որով անկէ կը խնդրէր՝ որ մէկ ու կէս տարի ալ վարժարանը այժմեան վիճակին մէջ թողուի եւ վերակացուաց փոփո-

խութիւնը չըլլայ, մինչեւ որ այս դասուն աշակերտները Հայր Ամբրոսիոսի վերակացութեանը տակը սկսած ուսման ընթացքնին լմեցնեն. մէկ ու կէս տարի ետքը ուսմունքնին լմեցնելով՝ երբոր Հայրենիքնին դառնան եւ նոր աշակերտներ ժողովուին, այն ատենը ուզած փոփոխութիւնը ընէ. խոստանալով եւ այժմէն գրով իսկ տալ ուզելով, որ չէ թէ միայն Հայր Ամբրոսիոսը, այլ նաեւ ինքն՝ եւս ան ատենը կը հրաժարի։ Բայց գերապայծառը որչափ որ այս առաջին առաջարկութիւնը մերժեց ալ նէ, ետքինը ընդունեցաւ. ուստի մէջերնին միաբանեցան որ մէկ ու կէս ամիս ասոնց խօսքը չըլլայ, մինչեւ որ տղոց ծնողացը կողմանէ եւ այլ կարեւոր պատասխանի նամակներն առնուին։ Ասով ինդիրը առ ժամանակ մի խաղաղացած կը համարուէր։ Սակայն այս միաբանութիւնը ըլլալէն երկու օր ետքը, գերապայծառը տեղւոյս նախագահ Ամբեպիսկոպոսին եւ հոս եղող Հռոմայ գերապատիւ Նուիրակին

կ'երթայ տրաունջներ կ'ընէ, եւ վարժարանին այժմեան Կ---Ը՛ՐՈՒԹԻՒՆԸ հանելու համար անոնց միջնորդութիւնը կը խնդրէ։ Մ՚իտ դնելու է նախ, որ հոս խնդիրը ոչ միայն վանական, այլ նաեւ ազգային իսկ շրջանէն կ'ելլէ, եւ օտարաղգեայ կը յանձնուի. երկրորդ՝ Հայր Ամբրոսիոսը հանելու ցայժմ եղած խօսքը՝ ասկէց ետքը Ա. Հայր Սարգսին վրայ ալ կը տարածուի։ Թաղադիր դրելուխներուն մէջ խնդիրը ինչպէս առնուիլը, ինչ խօսքեր եւ որոշումներ մէջերնին ըլլալը՝ թանձրամած մառախուղի մէջ պատած մեղի անթափանցելի եղան։ Այս միայն նկատուեցաւ որ, անկէց ետքը տեղւոյս Արքեպիսկոպոսին փոխանորդները սկսան ստէպ վարժարանը այցելութիւններ ընել, հաշիւ ու համարները նայիլ, եւ գերապայծառին վրայ ալ՝ կառքէ կառք մտնել եւ ասդիս անդին դուռները բաղխելը՝ սովորականէն աւելի ստէպ նշմարուեցան։

Սակայն բանը միայն հոս չմնաց.

ամէն պատշաճէից ոտից կոխան ըլլուելու համար վերջին մէկ ոստում մը կը պակսէր։ Խնդիրը անխոսիր վանական սահմանէն ելլելով՝ ուսանողաց մէջ մտնելը, անկէց ալ, այսինքն աղգային շրջանէն հանելով՝ օտարազգեաց ձեռքը մերուժանելը, կարգ զկարգէ եղեր էին. Ճեացեր էր եկեղեցական իրաւաբանութենէն հանել, եւ աշխարհական դատաստանի ձեռքը մատնել։ Այս ալ եղաւ. եւ ահա նախ ապրիլի 14ին՝ օրինական հրամանագիր մը Ա. Հայր Սարգսին կուգայ, որ վարժարանին բոլոր թղթերը եւ հաշիւները, նաեւ 1850ին բոլոր վանականաց ստորագրութեամբ ու Գաղղեոյ հիւպատոսին կնքովը վաւերացած իրեն պաշտօնագիրն ալ թող տալով, միայն իրեն վերաբերեալ անձնական բաները ժողովէ, ծրար շինէ եւ վարժարանէն դուրս ելլէ, սպառնալով՝ որ եթէ չելլելու ըլլայ, ամէն միջոցները նաեւ զենուորական խակ բռնութիւնը 'ի գործ պիտի ածուի։ Ա՝ենք մեծապատիւ գերապայծառին թէ իրեն

վանականներուն վրայ աւելի գութ մը եւ ակնածութիւն մը կը բարեմաղթէինք, եւ թէ նոյն իսկ իրեն անձնական պատուոյն անարատութեանը համար՝ քիչ մը աւելի խոհեմութիւն բաղձացած կ'ըլլայինք. մանաւանդ որ, այս առթիս մէջ, 73 ամեայ ծերութեան, 38 ամեայ մտաւոր աշխատութեան եւ ասոնց նման ուրիշ շատ նկատմունքներու ակնածութիւն ընել պէտք էր։

Ինչ եւ իցէ, հրամանագիրը բերող նուիրակին պատասխան կուտայ Ա. Հայր Սարգիս, թէ ինքը զինքը վարժարանին մէջ իրը վարձով նստող չի կարծեր, որ արտաքուստ դուրս հանուելու բռնաբարուի. եւ թէ վանական ժողովքով եւ բոլոր միաբանից հաւանութեամբը վերատեսուչ դրուած ըլլալով, ըստ իրենց սահմանադրութեան՝ այնպիսի ժողովքով միայն կրնայ ելլել. ասով՝ հրաւիրակը ետ կը խրկէ։ Այս առիթներս ալ Պոլսէն եկած մէկ քանի նամակներէն կ'իմանայ, թէ գերապայծառը զինքը հոն վա-

տահամբաւելի եւ վարժարանէն ստակ գողցած ըլլալը գրելով տարածեր է։ Իր երիտասարդութեանը ատեն երկու միլիոն ֆրանք ամենայն հաւատարմութեամբ վանքին ոտքը բերելէն ետքը, ծերութեան ժամանակ այսպիսի յանցանք մը վրան դրուիլը շատ ծանր կուգայ Ա. Հայր Սարգսին։ Կ'երթայ եւ սրտառուչ դանդատ մը ընելէն ետքը, կ'ըսէ գերապայծառին թէ, իւր բարձր կարգին եւ արքեպիսկոպոսական ասաջիանին չի վայլեր որ իրեն պէս գող եւ աւազակ մարդու մը հետ սեղանի նստի. ուստի կ'խնդրէ, թէ անկէց ետքը ինքը իր կերակուրը իրեն սենեակը զատ պիտի ուտէ։ Այսու հօր եւ որդւոյ մէջ սեղանակցութիւնը կը կտրի. պաղութիւնը կը սաստկանայ, եւ հրատիրակը նորէն կը խրկուի որ դուրս ելլէ, բայց առաջինին պէս դարձեալ ետ կը դառնայ։

Գերապայծառն այս միջոցիս անբաւականութեանը վրայ՝ խմացածներուն նայելով, նախ Փարիզի ոստիկանութեան

(բոլիս) տեսուչին գացեր եւ դատը անոր յանձնել ուզեր է, որ Ա. Հ. Սարգիսը բռնի դուրս հանէ. բայց տեսուչն զգուշացուցեր է զինքը եւ հրաւիրեր է որ ըսածին վրայ աղէկ մտածէ, հասկրցընելով միանգամայն, թէ այդ գործը ոստիկանութեան դատաստանին ձեռքը յանձնելով, ետքը թէ որ ուզուի ալ ետ չի կրնար առնել կամ դատաստանական խուզարկութիւններն ընդհատել, որովհետեւ իրեն չբաղձացած գաղտնիքներն ալ աշխարհածանօթ ընելու կը հարկադրուի: Ասոր վրայ գերապայծառը քաղաքական (սիվիլ) դատաստանի կը դիմէ, եւ ահա այսպէս ապրիլի 27 ին Ա. Հ. Սարգիս Աէնի նախորդող տեղին կը կոչուի: Դատաւորը երկու կողման փաստաբաններուն այսինքն ամբաստանութեան եւ ջատագովութեան խօսքերը լսելով, այս ծանր բան է կ'ըսէ, եւ կ'ուզէ՝ որ ըսածնին գրով տան: Այնու դատը երեքշաբթի օրուան կը ձգուի, որպէս զի երկու կողմն ալ գրի անցուցեն եւ պատրաստուին: Բայց

հարկ կը համարինք հոս ազգին մտադրութեանը նշանակելու, թէ գերապայծառը ամբաստանութեանք մէջ իրեն փաստաբանին բերնովը որոշակի եւ բացայայտ աս խօսքերը ըսել կուտայ, թէ ամբաստանեալը էմ գանգ է՝ սեպհականութեան մէջ բռնաբար կը նստի. ուստի կը խնդրեմ դատաւորէն որ զանիկա դուրս հանէ: Մեծապատիւ Մուրատ Յովհաննէս աղային փաստաբանը, որ հոն ներկայ էր, անմիջապէս Յովհաննէս աղային կոչմանէ աս խօսքերուս դէմ բողոքեց եւ դատաւորին ըսաւ, թէ վարժարանը ոչ երբէք գերապայծառին տունը կամ Մխիթարեանց ստացուածքն է, այլ Հայ աղգին ստացուածք եւ աղգին որբ եւ աղքատ տղոց կրթութեանը համար կտակաւ ձգուած տուրք, ուստի ինչ իրաւամբ անիկա սեպհականեր են Մխիթարեանք եւ իրենց ստացուածք կը կոչեն: Այս բողոքը ընելէն ետքը, ինքը իրեն գրութիւններն սկսաւ: Իր գովելի գործողութեանցը ամէն յաջողութիւնները

բարեմաղթելով, թողունք զինքը եւ հայեցուածնիս միւսանգամ վարժարանին մէջ եղած երկրորդ տեսարանի մը վրայ դարձուենք։

Ուսանող աշակերտները՝ ասդիս անդին եղած շշուկներէն իմանալով՝ թէ Վ. Հայր Սարգիսը 'ի դատ կոչուելը էր մեծապէս կը գայթակղին եւ շատ կը տրտմին։ Որոնք մէկ քանի հոգի իրենց մէջէն ընտրուելով՝ գերապայծառին կ'երթան, եւ իրենց լսածը ու մեծ գայթակղութիւններին կը ծանուցանեն, ըսելով թէ, Վ. Հայր Սարգիսը 'ի դատ կոչուելու ձայն մը ականջնին եկեր է, բայց հարկաւ սուտ ըլլալու է, վասն զի չենկրնար համարձակիլ հաւատք ընծայելու, թէ անոր պէս պատկառելի ծեր մը, եւ վարժարանին այնչափ մեծ արդիւնաւոր մը, զորոն որ իբրեւ երկրորդ Ս՝ուրբատ կը ճանչնան, դատաստանի քաշկռտելու հնար ըլլայ։ ուստի ասոր համար, թանխանձանօք գերապայծառէն կը խնդրեն՝ որ իրենց աշակերտակիցներուն սիրտը ասոր վրայ հանգ-

չեցընէ։ Պերապայծառը բնարան դնելով, թէ վանքին մէջ արդիւնք մարդիւնք չկայ, ամէնքն ալ հաւասար են եւ մեծաւորին կամքին պէտք է կուրակերպ հնազանդին, երկայն ճառ մը կը բռնէ առջեւնին, զորն որ այնչափ եռանդեամբ եւ համոզողական շարժմունքներով կը կարդայ որ, չենք գիտեր ինչպէս նստած աթոռէն մէկէն ի մէկ գետինը կը գլտորի աթոռն ալ մէկ տեղ։ Տղաքը կ'այլայլեն եւ դողալով գերապայծառը գետնէն կը վերցնեն։ Աղնի՜ւ տղաք։

Բայց նորէն դատաստանական թելը ձեռք առնենք։ Երկու կողմն ալ գրով դատաստանին առջեւը պիտի ելլէին. արդ արդեամբ իսկ ներկայացան ապրիլի 30ին։ Աւելորդ կը համարինք դատաստանին մէջ կարդացուածները հոս միւս անգամ երկարօրէն կրկնել, յուսալով թէ, մէկ ուրիշ ճամբով մը անիկա արդէն ազգին ծանուցուած ըլլայ։ Համառօտիւ միայն ըսել արժան կը համարինք, թէ նոյն ատեանին մէջն ալ մեծապատիւ

գերապայծառը իր ամբաստանութիւնը
ասոր վրայ կը հիմնէ, թէ Մխիթարեանք վարժարանին տէրն եւ ինքը այս Միաբանութեան ընդհանրական արբայն ըլլալով, իրաւունք ունի զով ոք եւ իցէ այն տունէն հանելու թէ որ ուզէ. արդ՝ Մխիթարեանց վարժարանին տէրն ըլլալուն իրաւունքովը, եւ իրեն ունեցած իշխանութեանը զօրութեամբը հրամայեր է Ղ. Հայր Սարգսին որ վարժարանէն ելլէ, իսկ ան ընդվզող եղեր չէ ելեր. ուստի դատաւորէն կը խնդրէ որ բռնական զօրութեամբ զանիկա անկէց հանէ։ Իսկ Ա. Հայր Սարգիս՝ իր Ջատագովական պատասխանին մէջ՝ կը մերժէ նախ, թէ գերապայծառը իրրեւ ընդհանրական արբայ զինքը հանելու իրաւունք ունենայ, վասն զի ինքը ընդհանրական ժողովքով վերատեսուչ դրուած է, եւ բոլոր վանքին ստորագրութեամբն է 1850 էն ձեռքը եղած պաշտօնագիրը. արդ՝ ըստ իրենց սահմանագրութեանը, նոյնպէս միայն վանական ժողովքով կրնայ

ելլել։ Երկրորդ ընդունիր թէ Մխի-թարեանք Մուրատեան վարժարանին տէրն ըլլան, ինչպէս նաեւ Գաղղեոյ տէ-րութեան 1848 յուլիս 15ին տուած վճռէն ալ կը հասկրցուի։ Ասոնք իրրեւ սկզբունք դնելով, ասոնցմէ յառաջ կը բերէ թէ, թէորոյ այս վէճը քաղաքական ճամբով որոշուիլ ուզուի, անիկայ դա-տելը միայն Օսմանեան տէրութեան կը վերաբերի, վասն զի երկուքն ալ, այսինքն թէ ինքը եւ թէ գերապայծառը, եւ թէ նաեւ բոլոր աշակերտները Օսմանեան տէրութեան հպատակ են, ինչպէս նաեւ գերապայծառն իսկ ուրիշ առթիմ մէջ այսինքն 1850 մայիսի 20ին Փարիզի Էրքեպիսկոպոսին գրած մէկ գրին մէջ յայտնապէս այս խօսքերը կը կրկնէ, թէ "Մխիթարեանց Միաբանութիւնը եւ անոնց տնօրինութեանը տակ եղած դրպ-րոցները Ռ-ոյ-ֆ-ոյ Գ-ր-ա-ն-դ-է-ն գ-ը-դ-ո-ւ-թ-ի-ն-ը գ-ա-կ-ա-ն։" Երբ Օսմանեան տէ-րութեան գործակալը մէկ գրով մը՝ նախ գերապայծառին ծանուցած է թէ, վար-

ժարանի վերատեսուչին հետ իր ունեցած վէճին մէջ չի կրնար գաղղիական դատաստանի դիմել, երկրորդ՝ ուրիշ զրով մ՚ալ իրեն ծանուցած է որ՝ այս խնդրոյն համար Խարձրագոյն Դուռը գրած ըլլալով, մինչեւ պատասխանը առնելու որ ըլլայ, ինքն է վարժարանին բարեկարգութեանը պատասխանատուն։ Ուստի չի կրնար ելլել։ Իսկ եթէ խնդիրը եկեղեցական նկատմամբ առնուի, աւելցուց փաստաբանը, դարձեալ Դաղղեոյ տէրութիւնը անոր վճռատուն չի կրնար ըլլալ, վասն զի խնդիրը եկեղեցական իրաւարանութեան կը մնայ։ Ահա գերապայծառին ամբաստանութիւնները եւ Վ. Հայր Սարգսին ջատագովութիւնները, զորոնք դատաւորը քննելով, իրեն վերաբերութիւն չունենալը եւ իրենց իրաւունքէն արտաքոյ ըլլալը կը վճռէ, եւ երկուքն ալ կ՚արձակէ։

Սակայն գերապայծառն այս վճռովս չգոհանալով, ուրիշ ատենի կը բողոքէ, եւ դատապարտել կուտայ Վ. Հայր

Սարգիսը, որ հինգ օրուան մէջ վարժա-
բանէն ելլէ։ Այս դատին մէջ Ա. Հայր
Սարգիս ինքը զինքը չէ ջատագոված,
վասն զի՝ տեղեկացածներնուս նայելով։
վասն դատաստան ըլլալն անգամ սմենե-
ւին չէ խմացեր, եւ հրաւիրակով յայտա-
բարութիւնը, որն որ ըստ օրինաց պէտք էր
որ իրեն ըլլար, հնարքով մը չէ եղած։ Ա-
սիկայ ծանր բան է, եւ մէջը կրկին ստդտա-
նելի բաներ իրաւագէտ եւ արդարադատ
մարդու մը աչքին կը զարնեն։ Մէյմը հր-
բաւիրակին կողմանէ զօշաքաղութիւն մը,
որով մէկ քանի խերեւէշի կամ դանկի սի-
բոյն համար՝ դատաստանի կանխաւոր
յայտարարութիւնը ամբաստանելոյն չէ
ըրած, եւ անիկայ ալ այնու՝ ինքը զինքը
պաշտպանելու կամ երեւնալու չէ կարո-
ղացած։ Երկրորդ՝ մեծապատիւ Պար-
գեւատուին կողմանէ վարպետական,
բայց անվայել մեքենագործութիւն մը։
Ուաջինը՝ հինգ օր ետքը նոյն իսկ դա-
տաստանի դաւթին մէջ հրապարակաւ
յանդիմանուեցաւ, եւ պատասխան չկրը-

ցաւ տալ. իսկ երկրորդը, անվայել հրնարքին համար թերեւս այժմէն իսկ իր խղճմտանաց կշտամբանքը ունի, բայց հասարակաց մտաց առջին՝ հարկաւ պիտի ունենայ։ Սակայն այս երկու դժպատեհ գործոց հետեւանքները դժբաղդ եղան Վ. Հայր Սարգսին համար. եւ ասոնց վրայ հաստատուած, ասոնցմէ յառաջ եկած է նաեւ այն երկրորդ դժբաղդութիւնը, զոր որ հիմայ պիտի պատմենք, եւ որուն մենք իսկ ականատես ականջալուր եղանք։

Վ. Հայր Սարգիսը վերոյիշեալ վճռոյն դէմ բողոքեց. դատաստանը ամսոյս 11ին, այսինքն ուրբաթ օրը պիտի ըլլար։ Այս խնդիրը՝ որ սկսելու ատենն անգամ ամեն հայ եղողներու անտարբեր բան չէր կրնար ըլլալ, դատաստանէ դատաստան քաշկռտուելով, եւ այսչափ մեծնալէն ետքը, հարկաւ իրենց մտադրութիւնը աւելի դրաւեց։ Ուստի քաղաքիս մէջ եղած բոլոր Ազգայինք, կարծեաց, որպիսութեան, դաւանութեան,

ցուց եւս ձանձրութիւն եւ նոգկալ կը պատճառուի։ Նոթը տարի յառաջ սոյն այս գաղղիական ատեանին առջեւը, Մուրատեան Յովհաննէս աղային իրաւացի բողոքովը, երբոր Գաղղեոյ տէրութիւնը վարժարանին հաշիւները կը պահանջէր, երկայն դատուեցաւ. հաշիւները չի տալու համար, եւ աւետարանական խօսքը թէքելով, համարձակ կը կանչուէր թէ "ոսքերնուս փոշին կը թօթափենք, վարժարանը ուրիշ քաղաք կը փոխադրենք, մինչեւ սպառեսցուք զքաղաքս ամենայն"։ Այց թողով պղծագործ արագիլին լեռնէ լեռ թռչտելու եւ իրմէն չպղծուած ոտից դադար մը ի զուր փնտռելու առակը յիշեցնել, մենք աղգային պատուոյն ճոխութեամբ եւ ուրիշ նուիրական նիստմունքներու ուժովը կը հարցընենք միայն, թէ ինչ խղճիւ հայ անուանը պատրուակին տակ՝ ազգին ընդհանրութեան պատիւը այսպէս յայտնանախատ կ'ը լլուի օտարաց առջին։ "Եթէ ունիցիս խէթ ընդ եղբօր քոյ, երթ

նախ հաշտեաց ընդ նմա, եւ ապա մա-
տոյ զպատարագն՝,, խօսքը, աշխարհա-
կանաց եւս ծանօթ ըլլալէն ետքը, ո՞ր
սկզբամբ քահանայ մը, արքեպիսկոպոս
մը իրեն կարգակիցը դատէ՝ի դատ կը
քաշկռտէ։ Արիստասարդ, օտարական, մենք
ազգայինքս, եօթանասուն եւ երեք ամ-
եայ պատկառելի մատանջ ծերութիւ-
նը սրահին մէջը տեսնելով, փոքր՝ի շա-
տէ իրեն ստացած արդիւնաւորութիւն-
ները ճանչնալով, եթէ աշխարհական
ազգայինքս կ՚ըսենք, եւ օտարական իսկ
գաղղեացիք, այն խեղճ տեսարանին կարե-
կից եւ աղեխարշ կը լլայինք, ո՞ր սրտով
չափահաս մը, արբահայր մը, Արիստա-
սի նման հեզ եւ զթած ըլլալու ուզղա-
կի պարտաւորեալ մը, իրեն որդին եւ մի-
անգամայն հայրը ատենակոչ դատափետ
կ՚ընէ։ Ա՜երը ըսածնելունուս պէս, չենք
ուզեր վանական յարաբերութեանց պար-
տաւորութիւնները քննել, բայց ենթադ-
րենք ալ կամեալ, թէ այդ վանական
սահմանադրութեանց իրաւունքը դերա-

պայծառին կողմն է, այսու ամենայնիւ, Ա. Հայր Սարգիսը բանիւ մէյ մը խոստանալով, թէ այս դասու աշակերտաց ուսման ընթացքը մէկ ու կէս տարիէն լմենալէն ետքը, ոչ միայն Հայր Ամբրոսիոս, այլ նաեւ ինքն եւս կը հրաժարի, եւ այս հրաժարականը այժմէն եւս գրով իսկ տալ ուզելէն ետքը, մենք չենք կրնար ըմբռնել, թէ ինչ իրաւացի պատճառ կրնայ գերապայծառը յառաջ բերել, որ այս դատաստանական եւ բռնական ընթացքը անբասիր ընէ. ինչ անդորրացուցիչ եւ խիղճ ըսածդ հանդարտեցընող պատճառ կրնայ ունենալ, որ ազգին անուանը տուած ամօթին, ծերութեան մը, արդիւնաւորութեան մը եւ այլ եւս այնպիսի պարտ ու պատշաճութեանց ոտից կոխան ըլլուելուն պատասխանատուութիւնը իր անձին վրայէն 'ի բաց քեցէ։ Այս կէտին վրայ է մեր ամենածանր ամբաստանութիւնը եւ դայթակղանքը։ Սակայն, եթէ բացարձակ իշխանասիրութեան հրապոյր մը, եթէ հեռ եւ վրէժ-

խընդրութեան մղում մը, եթէ ազգաբ-
համարհեցութեան ամենագարշ կեղտ մը՝
այս ընթացքին մի միայն զսպանակներն
են, մենք եկեղեցականի մը ուղղուելնուս
համար, նախ՝ "որ մեծն է ի ձէնջ եղիցի
ձեր ծառայ,, տէրունական պատգամը
կը յիշեցընենք. երկրորդ շարժառիթին
դիմաց՝ բանաստեղծին տողերը կը կրկ-
նենք :

Աւաղ, ո՞ յանձրն բարեպաշտ,
Ուսնել կարծէր զայդ սիրտ անհաշտ.

Իսկ երրորդին համար կը համարձա-
կինք ըսելու, թէ մենք իրաւունք ունե-
նալ կը կարծէինք Սիւնեաց Եպիսկոպոսի եւ Սիւնեաց Նախարարին մէջ
տարբերութիւն մը ենթադրելու : Դեր-
ուին մեզի այս զարտուղութիւնները, ո-
րոնք որ դատաստանին անմիջական ազ-
դեցութեանը տակ Ազգին ամթովը ե-
լեանիս կարմրած, եւ սիրտերնիս կարեկ-
ցութեամբ դեռ կարեւէր խոց կը գրենք,
եւ անցնինք դատաստանին անաչառ, բայց
համառօտ պատմութիւնը ընելու, յու-

սալով թէ, անիկայ ապրիլի 12ին հոս հրատարակուած դատաստանական լրագրէն թարգմանուած, արդէն Ազգին ծանուցված ըլլայ։

Ատեանը ըստ եւրոպացւոց ժամը երկուքուկէսին սկսաւ։ Գահերէցէն եւ 10 առաջնականներէն զատ՝ քանի մ՚ալ փաստաբաններ եւ ազգային ու օտարազգի շատ անձինք ներկայ էին։ Խօսքը առաջ Պ. Ռուս Ա. Հայր Սարգսին փաստաբանը առաւ, եւ իր Ջատագովական ճառին մէջ, նախ՝ մեծապատիւ Սամուէլ Ա՚ուրատ աղային վարուց պատմութիւնը, ինչ ճամբորդութիւններ ընելը եւ ինչպէս "հազար ու մէկ գիշերի,, կամ առասպելական մեծագանձ փարթամութիւն ժողոված ըլլալը երկարօրէն եւ մանամանաբար պատմեց։ Ըստ մեզ, ասիկայ բոլորովին աւելորդ էր, եւ ունկնդրաց հետաքրքրական պատմութիւն մը եթէ եղաւ ալ, առաջիկոյ խնդրոյն հետ ուղղակի կապ կամ յարաբերութիւն մը չունէր։ Այս ժամու չափ պատմութիւ-

նը ընելէն եաքը, փաստաբանը՝ Հիւրմիւզեան մեծապատիւ Գէորգ գերապայծառին, եւ Ս. Հայր Սարգսին տիտղոսներուն, պաշտօններուն եւ իրենց մէջը ծագած կռիւին կ'անցնի, զոր որ իրենց Գաղղեական եկեղեցւոյ եւ Անգլիական, այսինքն չափազանց հռովմէականաց, այսինքն չափազանց հռովմէականաց կռիւին կը նմանցընէ։ Անկէց եաքը կը կարդայ նախ՝ գերապայծառին առ Ս. Հայր Սարգիս վարժարանէն ելլելու համար տուած հրամանագիրը. երկրորդ՝ առաջին ատեանին վճիռը. երրորդ՝ տեղւոյս Արքեպիսկոպոսին 1850 յուլիս 6ին առ գերապայծառը գրած նամակը 'ի պատասխանի այն նամակին, որուն մէջ Ռարձրագոյն Դրան հպատակ ըլլալով գաղղեական իրաւաբանութեան ստորակարգել կարող չըլլալին հաստատուած էր. չորրորդ՝ Օսմանեան տէրութեան գործակալին առ Ս. Հայր Սարգիս գրած գիրը, թէ մինչեւ որ Պոլսէն պատասխանը գայ, ինքն է պատասխանատուն. հինգերորդ՝ գերապայծառին առ

Վ. Հայր Սարգիս առաջուան գրած ակնածութեան քանի մը նամակները։ Այս ամեն գրուածները կարդալու ժամանակ, իրմէն ալ խորհրդածութիւններ կընէր, եւ դատը ոչ դաղղիական տեսանէ դատելի եւ ոչ ալ ստիպողական գործք մը ըլլալը ցուցընել կ'ուզէր, բայց այնպիսի տկար կերպով եւ ճապաղ խօսքերով, որ մտադիր ունկնդիր մը անմիջապէս կրնար հետեւցընել, թէ Վ. Հայր Սարգիս դատը կորսընցուցած է։ Մենք մինչեւ յայժմ չի կրցանք համոզուիլ, թէ ինչ վստահութեամբ այսպիսի կարեւոր եւ ծանր գործ մը այնպիսի երիտասարդ փաստաբանի մը յանձնուեր է։ Իսկ գերապայծառին փաստաբանը՝ Պ. Կիլիմէն, որ անկէց եռքը խօսքը առաւ, իրեն իրրեւ սկիզբ դրաւ, թէ Ընդ հանրական Բրբայն՝ թէ միաբանութեան եւ թէ վանքին կառավարութեան վրայ մի միայն բացարձակ ակն է. իսկ Մուրատեան վարժարանին նկատմամբն ալ յաւուկ կառաբեալ իշխանութեան գիր առած է վանական ժողովքէն. թէ

այնու զօրութեամբ հրամայեցէք Վ. Հայր Սարգսին որ վարժարանէն ելլէ, անիկայ ալ չէ ելեր, եւ իրեն այս ժխտելովը՝ վարժարանին մէջ մեծ զրգռութիւն պատճառեր է, ծաղկանց ջերմոց մը տղաքը ապականեր են եւ դերապայծառին պատուհանին քարեր նետեր են։ Դարձեալ հացագործի մէկ տոմսակ մը կը կարդայ։ Այս խօսքերէն ետքը, վրայ աւելցուց թէ, թէպէտ եւ ստուգիւ ամբաստանողը եւ ամբաստանեալը Խարձրագոյն Դրան հպատակ ըլլալովնին՝ չեն կրնար իրենց առեւաններէն դատուիլ, բայց որովհետեւ խռովութիւն կայ, եւ մեծ վրդովման վտանգ, այս պատճառաւ դաղղիական դատաստանը՝ հասարակաց խաղաղութիւնը պահելու համար՝ կրնայ միջամուխ ըլլալ, դատաստան ընել, եւ պէտք է ալ որ Վ. Հայր Սարգիսը վարժարանէն հանէ, որ տղոց մէջ խաղաղութիւնը հաստատուի։ Փաստաբաներ խօսքը լմընցրնելէն ետքը, դատաւորները քովէ քովէ կեան, եւ սովորականէն աւելի՝ երկայն

խոր հրդակցութիւն ըրին։ Ծագած վի-
ճաբանութենէն եւ ըրած շարժմունքներ-
նէն կ'երեւար, որ մէջերնին կարծեաց մեծ
տարբերութիւն կայ։ Վերջապէս գահե-
ալեցը նստեցաւ, վճիռը կարդաց, որուն
մէջ այս սկիզբը առնելով՝ թէ հասարա-
կաց խաղաղութիւնը վտանգի մէջ է, ան-
կէց կը հետեւցնէր, թէ գաղղիական ա-
տեանը մէջը մտնելը կը հարկաւորի, ու-
ստի այսու սկզբամբ՝ Վ. Հայր Սարգիսը
գլուխը ելլելու վճիռը կը հաստատէ։

Այսպէս Վ. Հայր Սարգիսը վար-
ժարանէն դուրս ելլելու ստիպուեցաւ։
Եթէ երկկողմեան փաստաբաններուն խօ-
սակցութեանցը կերպին մոռադիր ըլլանք,
եթէ նկատենք եւս, թէ ինչ վիճակի մէջ
իրը դատաւորաց առջեւը դրուեցաւ, չի
կրնար ժխտուիլ, թէ վճիռը իրաւամբ
եւ շատ կանոնով տրուեցաւ։ Այլ թէ
իրաց վիճակը արդեօք ըստ խղութեան
եւ պատշաճ կամ պահանջուած կերպով
դատաւորաց առջեւ դրուեցաւ, այն ու-
րիշ խնդիր է։ Պ. Ռուսին ջատագովու-

թեան փաստերուն վրայ մերովսանս կարճ դատաստան մը բրինք. բայց եթէ անոր խօսքերուն մէջ ամենեւին տրամաբանութիւն, օրինաւոր հաստատութիւն, ճշդութիւն եւ կապ չի կար, Պ. Ակլամէնին ամբաստանութեան մէջն ալ, ճշմարտութենէ զուրկ, ծեքաց եւ մէկ քանի ալ բոլորովին անստոյգ բաներ յառաջ բերուեցան, որոնց վրայ դլխաւորաբար վճիռը հիմնուեցաւ, եւ որոնց պատասխան տալու, դատաւորներն իրազգած ընելու էր։ Օրինակի համար, ամենուն յայտնի էր, որ ուսանողաց մէջ խռովութիւնը չէ թէ Վ. Հայր Սարգիսը ելլել չուզելուն, այլ գերապայծառը ուրիշ ուսման վերակացու դնել ուզելուն համար էր. ուստի այս առթիս մէջ՝ չէ թէ Վ. Հայր Սարգիսը, այլ գերապայծառն էր խռովութեան պատճառը։ Երկրորդ՝ գերապայծառին պատուհանին քար նետելը բոլորովին զըրպարտութիւն է եղեր, ինչպէս բոլոր ուսանողները նաեւ աշխարհական ուսուցիչները եւս կ'երդնուն։ Երրորդ՝ գերապայ-

ծառին լեակատար իշխանութեան ընուած թուղթը՝ ոչ ընդհանրական ժողովքի եւ ոչ իսկ վանական ժողովքի թուղթ չէր, այլ միայն հինգ ստորագրութիւն ունէր, եւ անոնցմէ ալ մէկը վաւերական չէր. վասն զի ըստ իրենց սահմանադրութեան՝ ատենադպիրը ստորագրութիւն դնելու իրաւունք չունի եղեր։ Իսկ Ա. Հայր Սարգսին իշխանութեան թուղթը կամ պաշտօնագիրը վանական ժողովքով եւ ամենուն ստորագրութեամբն է եղեր։ Իսկ հացագործին ընչին հաշիւը 'ի մէջ բերելը, նախ՝ թէ ամօթ բան էր, մենք մեր կողմանէ կը հաստատենք. իսկ թէ արդեամբք ճշմարիտ էր այն մեղադրութիւնը, չէ նէ պարզապէս սուտ զրպարտութիւն, անիկա՝ հետեւեալ երկապրանութիւնը ընելով՝ մեծապատիւ Էմ բաստանոզին որոշել կը թողունք, երկուքէն որը կ'ուզէ ընդունի. վասն զի իր մը՝ միանգամայն ճշմարիտ եւ սուտ չի կրնար ըլլալ. հարկաւ երկուքէն մէկն է։ Արդ՝ եթէ ճշմարիտ է այն ամբաս-

տանութիւնը, ինչո՞ւ համար մի եւ նոյն տեղն գերապայծառը Ս՝ուրբատեան Յովհաննէս աղային, անոր փաստաբանին, Նախարարին եւ ամեն վերնագոյն հարցաքննողաց հաստատած խոստովանած է, թէ հաշիւները շատ կանոնաւոր եւ շատ ուղիղ են. ուրեմն իրեն այնչափ ձեռք չի տար որ հաշիւներուն մէջ ծռութիւն եւ վարժարանի դրամին մէջ գէշ մատակարարութիւն ըլլալը խմացուի, որ չըլլայ թէ անկէց վարժարանին հաշիւները քննելու խօսքը նորէն հանեն, եւ տէրութեան հսկողութեան տակը ձգելու հարկաւորութիւնը նորէն անկէց յառաջ բերեն: Իսկ եթէ կանոնաւոր են հաշիւները, եւ ճշմարիտ չէ հաշիւներուն մէջ ծռութիւն ըլլալու մեղադրութիւնը, ուրեմն հացագործին ինչին տոմսակը յառաջ բերելը, պարզապէս զրպարտութիւն կամ խծբծանք մըն էր: Երկուքէն մէկը: Սակայն, թէզոր այսպիսի եւ ասոր նման պատճառներու վրայ հիմնուած են բոլոր ամբաստանութիւնները, հարկաւ չէզոք

զիտողն մը առջին՝ շատ խնդրոյ տակ կ'էյ-
նայ թէ մէկ կողման իրաւասութիւնը,
եւ թէ միւս կողման յանցաւորութիւնը։
Ա՛ء յաղթութիւնը իր պարզերեսութիւ-
նը, եւ ոչ պարտութիւնը իր յաղթուած
ը լլալուն համոզումը պէտք է որ ունե-
նայ. կշեռը իր հաւասարակշռութեան
վիճակին մէջ կը համարուի։ Դատաստա-
նը այն արտաքուստ փոփոխութիւն կամ
հակում մը կը պատճառէ, բայց արդեօք
միշտ աւելի դին ունեցող նիւթի՞ մը, չէ՞
նէ աւելի ծանր կշռող նիւթի. արդեօք
զատուած առարկայ մը պարունակող
թաթը, չէ՞նէ ձեռնտուութիւն կամ ձեռ-
ացեւս ճ'նշումը 'ի նպաստի ունեցող
թաթը կը հակի. կապարը եւ արծաթը
կշռեցէք. փեսարով թաթին՝ ձեռքով օգ-
նութիւն կամ ճ'նշումն տուէք, ի՞նչ թե-
թեւ կը համարուի առջեւը ոսկի գաւա-
զան պարունակողը։ Իրաւացի փաստե-
րով, ապացոյցներով եւ գրեթէ ակնե-
րեւ նշաններով վճիռ կը տուի, եւ մէ-
կուն դլուխը կը կտրուի՝ թէ մարդասպան

է. հինգ տարիէն ետքը բուն ոճրագործը երեւան կուգայ, եւ կը ճանչցուի որ գրեխատեալը յանցաւոր չէ եղեր։ Ասոր հակառակ՝ յանցաւոր մը հինգ դատաստանէ կը պրծի փաստերով, վեցերորդ դատաստանին կը յաղթահարի, եւ առաջին յանցանքներն ալ որոնց համար դատաստանին առջեւ անմեղ գտնուած էր՝ կը խոստովանի։ Ասկէց կը հետեւի, թէ վճռին եւ յանցաւորութեան կամ անմեղութեան մէջ մեծ անջրպետ կայ. մէկզմէկ ուղղակի չեն հետեւիր։ Եթէ մեծ բան է դատաստանի վճիռը, հասարակաց կարծեացը մեծագոյն է. իսկ խղճմտանքինը ամենամեծ։ Իսկ այս խնդրոյս մէջ արդեօք դատապարտութիւնը իրաւամբ յանցաւոր մը գտաւ եւ արդարութիւնը անմեղութիւն, թող անիկա մեծագոյն դատաւորն՝ այսինքն հասարակութեան կարծիքը որոշէ, մենք դատաստանին հետեւանքներուն կ'անցնինք։

Ա. Հայր Սարգիս, վճիռը տրուելէն ետքը, կարեկցութեամբ լցուած բո-

լոր Ազգայիններին իր չորս կողմը առած տեսնելով, դողալով ձեռքերին սխմեց եւ այս խօսքերս ըսաւ. «Պարոններ, ես այս հիմնարկութեանը համար Հնդկաստան 100 օր բանտ նստած եմ. հիմայ անկէց դուրս կը հանուիմ: Առաջինը սիրով կրելէս եսքը՝ այս ալ քաջութեամբ յանձն կ'առնում, վասն զի երկուքն ալ Ազգին աղքատ եւ որբ տղոց պաշտպանութիւն ընելուս համար էր. թէպէտ եւ այս ալ ստոյգ է որ, այն առնը երիտասարդ եւ ուժով էի, իսկ հիմա ծեր եւ տկար եմ: Պարոններ, հանուելուս պատճառը այս է, վասն զի աղքատ եւ որբ տղոց դրամը գողութեամբ մատակարարուելուն դէմ եւ Ազգին մէջ խարութիւն ընելնուն համար՝ ամենանգամ թէ գերապայծառին եւ թէ Միսբանութեան բողոքներ ըրած եւ անոնցմով իրենց անտանելի եղած եմ: Կը յուսամ որ մեռելս այս բողոքներս Ազգին մէջն ալ հրատարակելով, Ազգն ալ կը տեսնայ եւ կը հաւատայ: Ես մինչեւ հիմա

իմ պարտքս ըսի, եւ սիրտս հանգիստ է. Թող Աստուած ալ իրեն իրաւունքը ճանչնայ, փնտրուէ, եւ իրեն վերաբերածը ընէ,,:

Այս խօսակցութիւններէն ետքը, որուն մենք ալ ականջալուր եղանք, մէկալ երկու քահանայից հետ մէկ տեղ Օսմանեան տէրութեան դեսպանատունը գընայ, անկէց ալ վարժարանը որ իր բաները առնէ: Բայց հոն, խեղճ ծերին ուրիշ սրտառուչ տեսարաններ պատրաստուած էին: Վարժարանը արդէն քանի չափ քաղաքապահ զինուորներով բրնուած էր, որոնք ոչ ոք ներս մտնալ, եւ ոչ ոք դուրս ելլալ կը թողուին: Ուստի կ'ստիպուի ծերը վարժարանէն դուրս եւ անձրեւի տակ երկու ժամ դրսնը քով ըսպասել, մինչեւ որ գերապայծառը ներս մտնելու հրամանը կ'ընէ: Քաղաքապահ զինուորներուն մեծը՝ այս հրամանը բերելով՝ ըսեր է միանգամայն, թէ, տղաքը չի վրդովի, եւ յորդորէ եւս որ գերապայծառին հնազանդին: Ասոր վրայ պատասխան տուեր է Վ. Հայր Սարգիս,

թէ մինչեւ նոյն կէտը իր ներկայութիւնը տղոց միշտ սիրոյ եւ խաղաղութեան առհաւատչեայ եղած էր, ուստի զերենք զրգռելը իրմէն չի կրնար սպասուիլ. իսկ գերապայծառին հնազանդելու համար յորդոր տալն ալ իրեն պաշտօնը չէ, եւ կարողութիւն ալ չունի տղոց կամքին վրայ իշխելու։ Այս ըսելով զինուորները ընկերացած ներս կը մտնէ։ Տղաքը՝ զենքը այն խեղճ վիճակին մէջ տեսնելով՝ կը սարսափին, սրտերնին կը լեցուի. ոմանք աղի արտասուք ալ կը թափեն եւ կը ցանկան քովը մերձենալ եռքի հրաժարական ձեռաց համբոյրը տալու համար. բայց զինուորներէն վռնտուեր են. իսկ տիպողները՝ -ը +-վ այսինքն մոռացուեր են։ Սիրոյ ապացոյցներ էին տղոց այդ յայտարարութիւնները. իսկ իր սենեկին մէջ եղածները՝ ամենոյն եւ վատ զգացման սրտակեղ տեսարաններ։ Գերապայծառը՝ նորեկ երկու քահանաներովն եւ վեց զինուորներով իրեն սենեակը բռնած էին. զինուորները իր

գրքերը, թղթերը եւ զգեստները խառն ի խուռն սաւանի մէջ ձգելով, դուրս կը հանէին. իսկ գրասեղանը եւ գրոց-ները գերապայծառ անձամբ բանալիքով բացեր, եւ գրուածները թերթելէն զն-նելէն հոգը հրամայեր է որ տանին։ Այս ամէն բաները լսենալով, Ա. Հայր Սարգիս՝ որ մինչեւ նոյն ատենը եղած-ներուն իրր անգործ եւ վշտագնեալ հան-դիսատես կեցած էր, կը դառնայ գերա-պայծառին եւ կ'ըսէ. "Ամենայն ինչ կա-տարեալ է. հոգի բաժակն ալ քացախով եւ լեղով խմցուցիք։ Ես պիտի ըլլայ եղեր իմ այնչափ աշխատանաց հատու-ցումը, բայց բան չկայ. Ատուած ձեզ մղեր է որ դաք եւ այսպէս ընէք, --Ի յոյժ ընդ-դրդ--ռի-ն մ։ ե- ընդ----ն -դ-ռ-ց ե- -ը-ա- գ-ոյց Աղին։ Սակայն եռ-քը ես ալ համարձակ եմ Ազգին ունե-ցած իրաւունքը հասկցընելու։" Այսպես-լով, գերապայծառին ձեռքը ուղիղ եւ պագեր է։ Անկէց՝ Ա. Հայր Ռափայէ-լին դառնալով, որն որ իր տեղը վերա-

տեսուչ պիտի ըլլար, յիշեցուցեր է իրեն այն միջնորդութիւնը՝ որ երբեմն ըրած էր իրեն համար, երբոր Ս՝իսարանութիւնը Ասափայէլեան վարժարանէն հանել ուզած էր. "իսկ դուք, հիմա եկաք, ըսաւ Ս. Հայր Սարգիս, որ զենուորներով զիս պաշտօնէս հանէք. այս հաստուցումը այն ձեզմէ պէտք է որ սպասեմ. շնորհակալ եմ։,, Այս ըսելով, իր սենեկէն եւ վարժարանէն դուրս կ'ելլէ։ Այն գիշերը եւ հետեւեալ երկու օրը, Օրել դե Գ-էօ էր-ՆԷ- ըսուած իջեւանը կ'ինջնայ, կ'անցընէ։ Ինչպէս ամեն ծեր՝ վարժըված բաներնէն դիւրաւ չեն կրնար զրկուիլ, այս պէս ալ Ս. Հայր Սարգիս, իրեն անկողնին վարժըված ըլլալով, իջեւանը երկու գիշեր հանդիսաւ չէ կրցեր անցուցնել. ուստի երրորդ օրը՝ գերապայծառին գրեր եւ խնդրեր է որ, իր անկողինը հաճի իրեն խրկելու. բայց գերապայծառը չէ ուզած խրկել։ Այն զլացումը Ս. Հայր Ամբրոսիոսին ալ եղաւ։ Ս. Հայր Ամբրոսիոս՝ որ Ս. Հայր Սարգսին հետ

միատեղ փողոցը ձգուեցաւ, նոյն օրը դերապայծառէնեանակ կ'ընդունի, որանմիջապէս Հռոմ երթայ, եւ հոն պարտ ու պատշաճ կարգադրութեանը սպասէ։ Ինչ եւ իցէ, այս ուսումնասէր քահանայն՝ շատ տարիներ վարժարանին մէջը ձրի աշխատած ըլլալով, մեծ պահանջողութիւն չէ համարած իրեն մէկ քանի դրքերը խնդրելու, եւ մանաւանդ անոնք՝ որոնց հեղինակը ինքն էր։ Դերապայծառը առջի բերան ասոնք չտուաւ, եւ չէզոք երրորդականի մը ասոր համար բրած միջնորդութիւնն ալ չընդունեցաւ։

Բայց դանք տղոց, այդ սիրուն եւ անմեղ տղոց, որոնք՝ իրենց սիրած կառավարիչներուն ժամանակը, վարուց դէշ նշան մը չառնելու համար, փոքր կէտով մը միայն կ'զգաստանային, հիմա ղենուորներէ սպառնացուած՝ եւ ասկայն հանդիսատ չեն կրնար բռնուիլ։ Բարիզոնական խառնակութիւն մը բոլոր վարժարանին մէջ տիրած է, երբեմն ալ ծանրաթափիծ տխուր լուութիւն մը պա-

տաՃ։ Այս երկու առանցքներուն վրայ կը դառնան վարժարանին այժմեան բոլոր դէպքերը, որոնց մէջ, եթէ երբեմն երբեմն մանկական հանՃարի եւ ծիծաղելի բաներ ալ կը պատմուին, շատ անգամ ալ, ոչ միայն ծնողական, այլ նաեւ որ եւ իցէ օտարական զգացուն սիրտը կաբեկցութեան շարժող դէպքեր կը լսուին։ Միայն պատմութիւններնուս ամբողջութեանը համար, երկու տեսակէն ալ իրենց ոգւովը մէկ քանի օրինակներ դնենք։ Տղոց ամենօրեայ խոռվութիւններուն մէջ, հարկ է չորսը միայն իրր աւելի մեծագոյն զանազանել։ Առաջինը՝ մենք ըսկիզբները նշանակեցինք. Աղգասէր մը՝ եաբինները յիշատակած է. իսկ չորրորդը՝ որ այս օրերս եղաւ, ահա այսպէս կը պատմուի։

Ընդղերէնի ուսուցիչը՝ որ իբրեւ դասատու ուսանողներէն սիրով կը տեսնուէր, այս օրերս նաեւ Տեսուչ (էնսբէքթէօր) կարգուեր է ուսանողաց վրայ. բայց աղաքը՝ իբրեւ Տեսուչ զինքը

չեն ուզած ճանչնալ, այն ալ, ընդդիմա-
ցողներուն զլխաւորը խիստ ծեծեր եւ
բանտ եւս զրեր զոցեր է։ Մասը վրայ ու-
սանողք նորէն միաբան խորհրդակից կ'ըլ-
լան, եւ բանտարգելոյն պատուհանէն
ներս բահ ու բրիչ ձգելով որպէս զի անոնց-
մով բանտը ծակէ, իրենք ալ արտաքուստ
պեղելով եւ աւրելով, իրենն գործակից
կ'ըլլան։ Սակայն իրենց մէջէն զօրաւոր-
ներէն մէկը, ամրապինդ կղպաքին վրայ
աշխատելով, կը կոտրէ զանիկայ, բանտը
կը բանայ եւ կալանաւորը կ'ազատէ, որն
որ չի տեսնուելու համար վարժարանին տանիքին վը-
րայ կ'ելլէ եւ կը պահուըտի։ Բոլոր ու-
սանողները կամակից եւ դիտակից են ա-
ղեր այս բանիս։ Արդ մէկ քանի ժամ
առաջ, երբոր ուսուցիչը պատահ մը հայ
առած կ'երթայ որ տղուն տայ, 'ի մեծ
զարմանս՝ դուռը բաց, եւ բանտարգեալը
երկրորդ Պեարոսի մը պէս բանտէն անհե-
բեւոյթ եղած կը գտնէ։ Այս դէպքին
վրայ տղոց հեղնութիւնները, քրքիջն եւ

յիշողքները նորէն շատին անցուցեր են, մինչեւ գերապայծառը հարկ համարեր է անձամբ իջնալ զերենք խրատելու հա-մար, թէպէտ եւ ուսուցիչը զգուշացու-ցած ըլլայ, թէ այնու թերեւս 'ի զուր իր բարձրաստիճան կարգը խաղալիք ըլլալու վտանգի մէջը կը դրուի։ Ա՛ երջապէս կիջ-նայ գերապայծառը, խրատը կ'սկսի, բայց տղաքը մէկիկ մէկիկ ձգելով պարտէզը կ'ա-ճապարեն եւ ինքը վարժարանին մէջ առան-ձին կը մնայ։ Ա՛ռսուի գարձեալ, թէ այս ետքի օրերս ուսանողները երկու կողմ-նակցութիւն բաժնուեր են. մէկը Ցա-բայեանք եւ միւսները Թէոդորեանք։ Ա՛ռջինները՝ թէպէտ եւ թուով քիչ, մի-այն ուժ տղոցմէ բաղադրուած, սակայն դէթ այս առթիս մէջ հարկաւ աւելի խելացի եւ խոհեմ մասը, կ'ուզեն եղեր ուսմունքնին շարունակել, ժամանակ չի կորսնցընել, մինչեւ որ իրենց ծնողացմէ վրանին ուրիշ կարգադրութիւն մը ըլլայ եւ գրածներնուն պատասխանները առ-նուն. իսկ երկրորդ մասը, նոր կազմավար-

չաց տակ ամենեւին ուսման չզբաղելու կողմնակցութիւն էր։ Երրոյիշեալ բանտարգելութեամբը՝ այդ երկու կողմնակցութիւնները միացեր են, եւ այս միութեան արդիւնքը այս եղեր է որ, գերապայծառը երկրորդ օրը այսինքն Հոգեգալստեան տօնին՝ ձայնաւոր պատարագ ընելու ատեն, Ֆարայեանց մէկը, որ աղուոր ձայն ունէր, "Ի հարկի սրբութեան" մաղթանքը լսենալէն ետքը, "ընտրեալ յաստուծոյ ով սուրբ հայրապետ" տաղը չէ ուզեր երգել, եւ այնու ձայնաւոր պատարագը թիւ պատարագի դարձընելու հարկ եղեր է։ Լսեցինք եւս, թէ Աղբայր Աբսէն խեղճուկ կրօնաւորն ալ՝ ես եմ հիմայ ձեր ուսման վերակացուն ըսելով, վարժարանը տղոց մէջ գացած ատեն, դունէն մտեր՝ բայց դժբաղդաբար պատուհանէն դուրս ձգուեր է։ Աստուծոյ ծաղրական շատ դէպքեր, որոնք այն իրենց ծիծաղելի երեսն ունին, բայց հասուն դատողութեան մը առջեւ՝ իրենց ծանր հետեւանքներն ալ դուշակել կուտան։

Իսկ երկրորդ կարգի, այսինքն պարզապէս կարեկցութեան տխուր դէպքերը հետեւեալներուն մէջը կը հանառօտուին։ Պարժարանին ամէն կողմը քաղաքապահ զինուորներով լեցուած է. առանձինն կամ շատ տղաք միահաղոյն բանտ դնելը՝ սոսկալի եղաւ։ Շատերուն ախորժակը կտրելը, ոմանց քթէն յորդահոս արիւն գալը, մէկուն մինչեւ ցայսօր վախէն անկողնին պառկիլը, մէկուն խելքը իսկ քիչ մը վրդովելը եւ շարունակ գաւթին մէջ պտտելով՝ արդեօք զիս ալ բանտ պիտի դնեն մի, ես ինչ ըրի, ես ինչու հոս եմ անդադար կանչելը, մէկուն ես ինքը զինքը մեռցընելու խօսքեր ընելը, որպէս զի անով գէթ ուրիշները ազատին . . . ասոնք եւ ասոնց նման խօսքեր սոսկալի լսեցինք եւ ամէն տեղ կը պատմուին։ Զինք ուզեր վրանին խորհրդածութիւն ալ ընել, այլ միայն կ'ըսենք, ով որ աչք ունի՝ կարդայ. ով որ ականջ ունի՝ լսէ. ով որ միտք ունի՝ թող դատաստան ընէ։ Տղոց յարաբերութեամբ, ասոնք մի-

այն իբրեւ դիտողութիւն կը նշանակենք, նախ՝ թէ այս դժբախտ կռուովը, ուսանողք ոչ միայն թանկագին մէկ ժամանակ մը կորսնցուցին, այլ նաեւ, բարոյական նկատմամբ իրենց վրայ տարիներով եղած աշխատութիւններուն եւ կրթութեան պտուղը բոլորովին 'ի դերեւ ելած կրնայ համարվիլ։ Երկրորդ, մատաղատունկ հասակի մէջ, մեծաւորաց ըմբոստնելու եւ եկեղեցականները նախատելու այսպիսի առիթներ իրենց տուիլը, եւ զերինք յայն վարժեցընելը, եաթէն ինչ հետեւութիւններ ու արդիւնքներ կրնան ունենալ, թէ այս եկեղեցականի մը ձեռք կուտայ, թէ ով է անոր պատասխանատուն, ասիկայ ամենուս, բայց մանաւանդ պատճառ եղողին մտածելու նիւթ ըլլալու է։ Երրորդ, այս խռովութիւններէն յառաջ՝ վարժարանը ըրած երկու այցելութիւններուս ժամանակը, եթէ ուսմանց նկատմամբ քանի մը ըստ մեզի աւելի լաւագոյն կարգադրութիւններ դեռ բաղձալի կը գտնայինք ալ, սակայն,

ուսուցիչներուն որդեսիրութեանը եւ ուսանողաց տիրասիրութեանն ու միմիանցսիրութեանը, միամտութեանը, խաղաղասէր գոհունակութեանը եւ զուարթութեանը վրայ զարմացեր էինք, եւ նոյնները ուրիշ վարժարաններու մէջ նոյն աստիճանաւ դեռ չէինք տեսեր. իսկ հիմայ, ասոնք բնաջինջ սպառսպուռ ըլլալէն ետքը, շատ ալ դժուար կ'երեւայ, որ այս դասու աշակերտները այն առաջուան միամտութիւնը միւս անգամ ստանան, մանաւանդ որ, առ այն հասնելու համար զինուորաց ձեռնտութիւնը իբրեւ միջոց ընտրելը՝ կրկին պատճառաւ շատ մեծ անխոհեմութիւն էր: Ա՛խթար Աբրահօր անմիջական յաջորդ՝ Ա՛ելքոն Աբրային ժամանակը, առջի անգամ Ա՛խթարեանց յարկին տակ զինուորներ մտան՝ վանքին հաշիւը պահանջող ապստամբները զսպելու համար. անով թուրէստի կամ Ալ՛էնայի Ա՛խթարեանք զատուեցան: Ա՛յրկրորդ անգամ այս միջոցը 'ի գործ ածելը դերապայծառ

Հիւրմիւղին ժամանակին պահուած է եղեր։ Հարկաւ՝ այս ալ իրեն հետեւանքը ունենալու է, վասն զի անոր առջեւը առնելը դժուար կ'երեւայ։ Սակայն, եւ իրր հինգերորդ դիտողութիւն կ'ըսենք, եթէ ասոր հետեւանքը մէկ քանի տղոց առ այժմ դպրատունէն ելլալը ըլլայ, ասիկայ միայն իրենց եկամուտին հարկաւ փնասակար համարելի է. իսկ եթէ աւելի ծանրակշիռ հետեւանքներու, այսինքն վարժարանին տեղափոխութեանը, ինչպէս որ արդէն իսկ խօսքերը ելան, կամ՝ նոյն իսկ բոլորովին կործանումանը պատճառ ըլլայ, այն ատենը թէ իրենց վանական պատմութեանը, եւ թէ Ազգին այժմեան յիշատակարաններուն մէջը հարկաւ իրեն պատուաւոր էջը ունենալու է։ Ինչ կարծեր, թէ մեծապատիւ գերապայծառը եւ իւր խորհրդականները այս եղածները անտարբեր աչք նկատեն. երկու ժամ, ամենայն ակնածութեամբ հետը խօսելու առիթ ունենալով, ասիկայ իրեն բերնէն ալ լսեցինք, եւ երեսին գու-

նատութիւնն ալ նոյնը կը ցուցնէ. սակայն նախատես ըլլալու եւ յառաջագոյն գուշակելու համար ալ՝ խոհեմութեան արտաքոյ կարգի մէկ մեծ պաշարի մը հարկաւորութիւն չկայ։ Արանի, եթէ այժմեան գործոց այդ վիճակը եւս յոռեգուշնի չզեղծանէր. եւս առաւել՝ երիցս երանի, եթէ այս դժբախտ, բայց ծանուցիչ (քառաքթէռխթիք) պատահարքը եւ վիճակը՝ հիմնարկութեան վրայօք լաւագոյն կարգադրութիւն մը ընելու առիթ եւ ազդարարութիւն ըլլար։

Սակայն ենթադրելով ալ կամակար, թէ այս խռովութիւնը իր վերջնական սահմանը հասած է, այսու ամենայնիւ, միշտ մտածողն մը կը մնայ փնտռել, թէ ինչ է արդեօք անոր սկզբնաւորելուն պատճառը, վասն զի չկայ գործ կամ արդիւնք՝ որ իրեն պատճառը չունենայ, ասիկայ անժխտելի սկիզբ է։ Արդ՝ արդիւնքը տեսանք, եղած բաները համառօտաբար ստորագրեցինք. հարկաւ ասոնք ալ առանց պատճառ մը ունենալու յառաջ

չեն եկած, պատճառ մը ունենալու են։ Ի՞նչ է ուրեմն դարձեալ՝ անոնց պատճառը։ Ա՛երը տարակուսելով եւ առանց հաստատել ուզելու՝ քանի մը հնարաւոր պատճառներ նշանակեցինք, բայց անոնք կասկածելով եւ եթէ էին, վասն զի բարձրաստիճան կարգաւորի մը թէ 'ի մէջ պահանջեալ ակնածութիւնը, եւ թէ իրեն վարուց ենթադրուած անարատութիւնը լաւ կը ճանչնանք։ Ակէց ալ զատ, դժուար է եւս ենթադրել, թէ անոնք, այսինքն ան հնարաւոր երկրորդական պատճառները առանց մեծագոյն եւ ստիպողական գրգիռ կամ սկզբնապատճառ մը իրենց նեցուկ ունենալու կարող ըլլան եւ համարձակուին 'ի գործ դրուիլ։ Ուրեմն երրորդ անգամ մ՚ալ՝ ի՞նչ է աս եղածներուն բուն շարժառիթը կամ սկզբնապատճառը։ Ի՞նչ դժբաղդ ասպարէզ. փոքրոգիութեամբ, անխոհեմութեամբ, անազգասիրութեամբ եւ խորամանկութեամբ լցուած՝ քան զԼՃզեկիէլին որչափ աւելի տխուր դաշտ այս

հարցումով առջեւնիս կը բացուի։ Ամ թողունք ուրիշներուն այդ դժբախտ շըղթայաւորութիւնը մի ըստ միոջէ կարգաւ հեռացնել եւ պարզել. մենք թռչելով միայն վրայէն սահինք, եւ մեր ժամանակակից գործքերը՝ որչափ որ պատմած դէպքերնուս հետ իրրեւ արտադրիչ պատճառ կապ ունին՝ համառօտենք։

Ամենուն յայտնի է, քանի մը տարի յառաջ Ռրօբականտայի աշակերտաց եւ Մխիթարեանց կողմանէ հրատարակուած երկու գրքերուն պատճառաւ ծագած կռիւները եւ խռովութիւնները։ Հասունեան գերապայծառ նախագահին գիտակցութեամբ՝ Ռրօբականտայի աշակերտներուն հրատարակած պարսաւագիրքը՝ Մխիթարեանց; դէմ իրենց բրած ամբաստանութեանց միայն համառօտութիւն մըն էր. երեք կամ գուցէ հինգ հատորի չափ ամբաստանութիւններ՝ արդէն Հռոմայ դիւանատունը գիզուած էին։ Իսկ Մխիթարեանց՝ այն պարսաս-

ւագրքին գէմ իրենց՝ի յաւիտեանս պարտաւանինք եղող պատասխանը, որչափ որ ալ վանականներուն մէկ մասին հաւանութիւնը գտաւ ալ, ողջամիտ մասմ՚ալ կար, որ անոր հաւան չէր։ Փարիզի Մուրատեան վարժարանին կառավարիչները, ասոնց մէջը աւելի քաջասիրտ գրտնուելով համարձակեցան նոյնին գէմ բողոքել, եւ բողոքնին Օմիւնիոյ արդիւնաւոր Ռէշիտ-ին միջոցաւ հրատարակեցին։ Ասիկայ իրենց համոզումն էր, բայց անիկայ Խրօրականատայի ատենադրպրին, այսինքն Տօն Պարնապօյին ձեռք չէր տար։ Բայց դանք պատմութեան շղթային։ Ալերոյիշեալ երկու գիրքերովը ծագած խռովութեանց եւ գայթակղութիւններուն համար ստիպուեցան երկու մեծապատիւ խոյրագիրները, նշանաւոր գրքերնին անութնին զարկած, Հոմ երթալ հարցաքննուելու համար։ Ալ ճշմարտութիւնները երկայն քշեցին, բայց յաղթութիւնը երբէք երկրայական չէր կրնար ըլլալ։ Հնա՞ր էր մի ենթադ-

ռուիլ, թէ Բրօբաքանտայի դպրոցին ա-
տենապետիրը՝ (որուն յանձնուած էր այդ
դատը ինչպէս նաեւ հաւատոյ ամէն դա-
տերը) իր դպրոցին Ջերմակից աշակեր-
տը յանցաւոր դտնէ, եւ մէկալ կողմանէ
ալ, այս առթով ձեռքը ինկած եւ 'ի
վաղուց բաղձացուած կասկածուած որ-
սը դիւրաւ փախցրնէ։ Ուստի վճիռը
յայտնի էր, եւ տրուեցաւ իսկ։ Հասուն
գերապայծառը պարտաւորիրքը յեսա
պիտի կոչէր՝ կոչեց, եւ ասով ամէն գրե-
խացաւութիւններէ ինքը ազատեցաւ.
իսկ Հիրմիզ գերապայծառը իր վա-
նականքը հանդերձ հարկադրուեցաւ
նորէն հաւատոյ դատանութիւնմը տալու՝
եւ տուաւ. բայց անոր մէջը, Ազգին եկե-
ղեցին ճշմարիտ եկեղեցիէն դուրս ըլլալը
յայտնապէս չէր գրուած, ուստի ուրիշ
դատանական յայտարարութիւն մ'ալ
առաջարկուեցաւ, խոստումմ տալով, որ
անիկայ գրեցէք եւ մի փախնաք դուրս
չենք հաներ։ Այն ալ տրուեցաւ, եւ կը
ստորագրուի, թէպէտ եւ ոմանք խիղճ

ընելով, ոմանք լալով, եւ մէկը ՝ի զուր սպառնալիք եւ յորդորներ լսելով չէ բաստորագրեր։ Յայտարարութիւնը արուելէն երեք օր ետքը, օրինակը ամէն կողմ հրատարակուեցաւ։ Այս դաւանական յայտարարութեան մէջ՝ կը պարտաւորին Անխիթարեանք՝ քարոզութեան երթալու ատեններին, նորէն ճշմարիտ քաթոլիկ ըլլալնուն վրայ երդում ընել, աստուածաբանութեան քննութիւնը Հռոմայ աշակերտաց առջեւը անցնիլ, իրենց կառավարութեանը տակ եղած դպրոցները՝ Հռոմայ իշխանութեան եւ իրաւասութեանը ներքեւ դնել, եւայլն եւայլն տասն հատուածներ։ Ասուրատեան վարժարանին կառավարիչները առջի հաւատոյ դաւանութեանը դէմ բողոքեր էին, այս երկրորդ դաւանական յայտարարութեանը դէմ աւելի խիստ բողոքներ եւս դրեցին վանքին, բայց ՝ի զուր։ Իսկ երրոր վերոյիշեալ հատուածին վրայ յենելով՝ ուզեց Աստենադպիրը Ասուրատեան վարժարանը Հռոմ փոխադրել,

դարձեալ դէմ բողոքեցին, բայց այս անգամ, Աղգայնոց գործակցութիւնն ալ ի նպաստ գալով՝ յաջողեցան եւ փոխադրուիլը արգիլեցին։ Սակայն այս ամէն անգամ դէմ դէմ բողոքները առանց պատիժի չպիտի մնային։ Առաջին հարուածը՝ Ա. Հայր Գաբրիէլ Եպիսկոպոսի վարդապետին վրայ ինկաւ, որ Էրզրումի մէջ հրատարակուած հատուածը ստորագրած էր։ Ուստի հրաման կուգայ գերապայծառին, եւ գերապայծառէն ալ Ա. Հայր Գաբրիէլին՝ որ այն հատուածը յետս կոչէ, Հռոմ երթայ, եւ մեղայի գայ։ Բայց Ա. Հայր Գաբրիէլ յանձն չառնուր իրրեւ մոլորութիւն եւ սխալ յետս կոչել այն գրուածը, որուն ինքը սրտանց համոզումը դեռ ունէր։ Յատկապէս այս պատճառիս համար մեծապատիւ Եդուարդ գերապայծառը անցեալ տարի Հռոմէն Փարիզ եկաւ, եւ կարող չըլլալով՝ ոչ Մեծապատիւը, եւ ոչ Ա. Հայր Գաբրիէլը զիջուցանել, իրրեւ պարտաւոր զոհ կը ստիպուի եղ-

քինը թէ վարժարանէն եւ թէ վանքէն նլլալու։ Յաւ եղած է այս, եւ մեծ կորուստ Մխիթարեանց, բայց զօրաւորագոյն պատճառի մը տեղի տալու էր։ Սակայն, Աստենադպիրը ասով բոյնը քայքայած չհամարեցաւ. կարդը Ա. Հայր Ամբրոսիոսին եւ Ա. Հայր Սարգսին ալ դալու էր. երկրորդ եւ երրորդ զոհերը իրենք ալ ըլլալու էին։ Այս ազդարարութիւնը կամ զոհը հարկաւ մեծասքառոյ գերապայծառին վրայ աւելի պատրաստականութիւն եւ համակրութիւն դտաւ։

Հաւասիկ այս տխուր թատերական խաղին կամ փոփոխութեանց բուն եւ գլխաւոր պատճառները. Հռոմայ կամ Աստենադպրին կասկածելի ըլլալ, վանքին մէջ այժմ զօրացած եւ 'ի պաշտօնի եղող գործադիր մասին՝ այսինքն գերապայծառին եւ իւր մէկ քանի խորհրդականներուն իշխանութեանը ոտընխէթ ըլլալ։ Իսկ խաղը գլխաւորաբար խաղցող Աստենադպրին եւ գերապայծա-

ոին քով, չենք մոռցած նաեւ Աստուն գերապայծառը եւ իրեն կցորդութիւնը։

Բայց այս փոփոխութեանց, եւ մանաւանդ անմիջապէս ապէց վերի պարբերութեանը մէջ նշանակուած գործքերուն վրայ միւսանգամ դալով, չէինք կրնար թերեւս անոնց վրայ բան մը ըսել, եթէ սրտի համոզում, եւ խղճի մտաց կնիք մը անոնց մէջը նշմարուէր, եւ ուրիշ անոր հակառակ ազգային համոզման եւ խղճմտանաց դատապարտութիւն չըլլար։ Բան մեզ, խիղճ, համոզումն, կարծիք, հայեցուածք՝ նուիրական են ամեն մարդու վրայ ցորչափ որ անոնցմով մեր համոզումն ալ չպայքարուիր։ Բարոյականութեան մէջ բարեբարոյութիւնը, եւ 'ի հաւատոյս ներողամտութիւնը (թոլէռանս) մենք այսպէս կ'իմանանք։ Սակայն, կա՞յ մի արդեօք այդ գործքերուն մէջ օրինաւորութիւն կամ դէթ խիղճ, թէպէտ եւ կ'ուզէ թող ծուռ ալ ըլլայ։ Դասջին մասին վրայ, այսինքն այդ գործքերը ազգային կրօնքին նկատմունքովը առնը-

վելով, թէ որչափ ապօրինաւոր էին, ուրիշները ցայժմ արժանաւոր կամ ինչպէս կ'ըսեն, առաքն ընդ առաքման, շատ վայելուչ պատասխաններ տուին մինչեւ ցայսօր. անոր վրայ ալ հիմայ նորէն երկայնելը՝ մեր սահմանէն դուրս կ'ելնայ։ Սակայն, եթէ օրինաւոր ալ ոչ, գոնէ պատիր խղճմտանքէ անգամ եւ ներքին համոզմանէ զուրկ ըլլալնուն իբրեւ ապացոյց, կը հարցնենք իրենց, թէ արդեօք Մխիթարեանք եւ գերապայծառը իրենց սիրտը քննելով, եւ խղճմտանքներնուն ձայնը լսելով, կրնա՞ն մի արդեօք պարզապէս եւ առանց ակնածութիւններ ընելու համարձակ ըսել թէ, այս է իրենց խիղճը։ Այս էր մի Մխիթարայ վարդապետութիւնը, այս է մի իրենց սորված Աստուածաբանութեան սկզբունքները։ Իսկ եթէ այս է, որն որ չենք կարծեր, այն ատենը ի՞նչպէս իրենց առաջնանխօսքերը եւ գրուածները այս խոստովանութեան հետ միաբանենք, առանց որ, ինչպէս բնութեամբ, այսպէս եւս բարոյա-

բար երկերեսութիւնմը վրանին ենթադրուի. ինչպէս Պ. Ենեսկոյ Խրիմիզ Գէորգ գերապայծառին խօսքերը եւ լեզուն, Պօղոս Խրիմիզ Գէորգ վարդապետին լեզուին հետ համեմատենք. երկուքէն որն է ներքին համոզումը: Ազգային եկեղեցոյ քահանաները երբեմն երբեմն Հռոմայ եկեղեցոյ մէկ քանի վարդապետութեանցը վրայ հակառակելու որ ըլլան, անմիջապէս մեծագոչ եւ հառաչանօք կը կանչուի թէ, ոգիտութենէ միայն յառաջ կուգան այն խօսքերը, չհասկընալով կ'ըսուին. վասն զի Հայաստանեայց եկեղեցոյ սուրբ Հայրն եւ գրքերը անիկայ կ'ընդունին, եւ տարբերութիւն չկայ երկու եկեղեցոյ վարդապետութեանցը մէջ. արդ ինչ իրաւունքով ուրեմն իրենք, գիտուն համարուածները, նոյն հաւասար վարդապետութիւն ունեցող եկեղեցին՝ մոլար, եւ ազգը հերձուածող կը հրատարակեն ու կ'ստորագրեն: Ամեն երեսաց: Օտար աղգաց հռոմէական քահանաները՝ ի հա-

սատոյս հաղորդելու խորութիւն չեն ը-
ներ։ Աստրիոյ և հասատանի մէջ, նոյն
իսկ հռոմէական Հայոց քահանաները,
անխտիր ազգին եկեղեցին կուգան, Աս-
տարան կը կարդան, պատարագի սպասա-
ւորութիւն կ'ընեն, մեռելոց թաղման կը
հրաւիրեն եւ կը հրաւիրուին։ Մոլտա-
ւիոյ մէջ՝ Գերմանացիք եւ Լեհք՝ ամեն
քաղաք եկեղեցի չունենալով՝ ազգին ե-
կեղեցին կուգան, խոստովանանք կ'ը լլան,
հաղորդ կ'առնուն, աղաքնին կը մկրտեն։
Վերջապէս, ամեն օտար ազգաց մէջ ազ-
գին հետ այդ խորութիւնը չըլլուիր,
միայն Մխիթարեանց՝ որ Ս. Լուսա-
ւորչի եկեղեցոյն դաւանութեան մաք-
րութիւնը, սրբութիւնը, անխառնու-
թիւնը եւ նախնականութիւնը գիտեն,
արեամբ եւ գիտութեամբ աւելի յարած
ը լլալու պատճառները յանձին կը բերեն,
Մխիթարեանց կ'ըսենք, կը մնայ եղեր,
որ ազգին հայրենական եւ իրենց եւս գէթ
հինգերորդ ծննդականութեամբ մօրենա-
կան եկեղեցին մոլար քարոզեն օտարաց,

եւ այնպէս համբաւեն ու վատաբար ըստորագրեն։ Բայց գերապատիւ Աստեղծիչը ստորագրութիւնը կը պահանջէր, ապա թէ ոչ վանքը ջնջելու կ՚սպառնար։ Ամեն մարդու՝ եւ հետեւաբար նաեւ ամեն ընկերութեան՝ իրեն կեանքը պահելը սիրելի, եւ կենսապահ զգածումը բնական է։ Սակայն այս կենսապահ զգածումը հարկաւ ամեն ժամանակ իրենց մէջը եղած ըլլալով, արդեօք այսպէս մի վանքը ասոր նման սպառնական մրրիկներու մէջ վարուեցաւ, երբոր ։. Ղամշեաններ, ։. Աւգերեաններ կային, որ բանիւ եւ գրով ախոյեան կայնած, թէ վանքը եւ թէ ազգը միանգամայն ջատագովներ ու պաշտպաններէն էին, եւ ։. ոմէն ու ազգատեացներէն անգամ՝ ահագին աստուածաբաններ կը կանչուէին ու կը մեծարուէին։ Սակայն ենթադրենք եւս, թէ ջնջուիլը արդեամբ այս անգամին մեացած ըլլար, այսու ամենայնիւ կրնայ հարցուիլ, թէ արդեօք պատուով, խղճմտանօք եւ մեր իսկ կարեկցութեամբը հրաժարիլ եւ ցրը-

ուիլը՝ յայտնանախատ եւ իրենց համոզ-
մանը դէմ անգամ ազգը դատապարտե-
լով շարունակելէն յոռետգոյն մի թուե-
ցաւ իրենց. արդեօք վախճանին հասցը-
նող ամէն միջոցը լաւ է ըսածին, կամ
յերկուց չարեաց մեծագոյնն է ընտ-
րելի սկզբանը մի կը ծառայեն։ Հապա
ուր կը մնայ նաեւ ան խօսքը, թէ կամէի
ի նզովս լինիլ ի Քրիստոս վասն եղբարց
եւ ազգականաց իմոց։ Ուր ի Քրիստոսէ
նզովս ըլլալու խղճմտանքը իրենց կը
թողուէր, բայց ոչ ալ աշխարհի եւ Ա-
ռաքարատայ նշուակք կ'ըլլային. միայն Ա-
տենադպրին սպառնալեացը թերեւս քիչ
մը աւելի գիւրամատոյց ըլլալու վտանգի
մէջ կ'իյնային։ Սակայն փոքրոգիութեամբ
պատրաստակամ ստորագրելէն ետքը, արդ-
եօք ան սպառնալիքէն զերծ եղա՞ն մի,
արդեօք քանի որ ազգայնութեան ամէ-
նանուազ գունաւորութիւն մ'ալ, այն
գաղջ սէրն անգամ չջնջեն չմարեն, եւ
Բրօթեսթանտացիներէն կրկնապատիկ Բ-
ըրօթեսթանտացի չըլլան, կասկածը եւ վը-

տանգը գլուխներնուն վրայէն կը վերնայ մի. մենք չենք կարծեր. ապագայն, եւ Թերեւս մօտաւոր ապագայ մը հարկաւ ասիկա պիտի ցուցնէ։ Ո՞ւրէ ուրեմն ըստորագրելուն հարկը, պատճառը եւ խղճմտանքը։ Իսկ եթէ կենսապահ մղման ջատագովական միխիթարութիւնը չկայ, կրնայ մի արդեօք՝ գերապատիւ Աստենադպրին կամքին կուրօրէն չհնազանդելովը Թերեւս հերետիկոս համարուելու եւ ի Հրիստոս նզովս ըլլալու վախը իրրեւ պատճառ յառաջ բերուիլ։ Մենք սրբազան Պապին անսխալականութիւնը մարդկային մտածողական բոլոր կարողութիւնները հոգնեցընելով եւ մարտիրոս ընելով ալ չենք կրնար կոր ըմբռնել, զորն որ դարեր, ժողովքներ, ազգեր եւ հոռոմէական եկեղեցիին դոգը համարուած եկեղեցիներ անգամ չեն ընդունիր, արդ՝ այդ միմիայն աստուածութեան գաղափարին պատկանող ստորոգելիքը կամ առաւելութիւնը գերապատիւ Աստենադպրին ալ Թէոր ուզուիտալ, եւ հար-

կը անկէց յառաջ բերուի, այն սահմանը ինչ պիտի ըլլայ Ֆիւրմիւզ մեծապատիւ Գէորգ գերապայծառին Սահմանը ղրկելին վրայ հոս ըսած խօսքը թէ . . . եւ մեծապատիւ Ֆիւրմիւզ Եդուարդ գերապայծառին միւս մեղադրութիւնը թէ . . . . եւայլն։

Լռութեամբ անցնինք ասոնց վրայ, վասն զի չենք ուզեր իրենց հակառակորդացը զէնք, եւ ընկճել ուզողներուն ոտնակոուի նոր առարկայ մը տալ. մարդկութիւնն ու բարեկրթութիւնը այսպէս կը պահանջէ, եւ այս կը ճանչնանք։ Այսպէս եւս, վարժարանին դէպքերուն վրայ այսչափ յամենիսալ, եթէ ազգային նուիրական պարտուց ճանաչողութենէ զատ ուրիշ որ եւ իցէ պատճառէ մը յառաջ եկած մէկը կարծելու որ ըլլայ, այժմէն իսկ մեր նպատակին եւ դիտաւորութեանը աղէկ թափանցած չըլլալը հրապարակաւ կը վկայենք։ Առանց ազգին իրաւանց բռնաբարութիւն մը այդ դէպքերուն մէջը նկատելու, վարժարանին

այժմեան գործքերը բոլորովին մեր սահմանէն դուրս կը համարուէր եւ մեզի համար կարեւորութիւնը կը կորսընցընէր։ Բայց այս բռնաբարութիւնը նկատուեցաւ. եւ մանաւանդ, Մխիթարեան Հայոց խստրողութեան ոգին, ազգին որբ եւ աղքատ տղաքը իրենց բաժինէն զրկելու ունեցած դիտաւորութիւնը, անիրաւ մատակարարութիւնը, հանգուցեալ ազգասէր Բարերարին կտակին դէմ գործողութիւնները, իրենց նպատակը եւ առ այն հասնելու համար բանեցուցած ճիգերը, որ արդէն մտադիրներու շատոնց անտես եւ անծանօթ չէին, այսու առթիւ աւելի մերկապարանոց եղան եւ մոռցել տուին։ Եհա ասոր վրայ ազգը զգուշացընել կ'ուզենք, եւ անոնց դէմ բողոք կ'բնենք, որ ամենակարճ կերպով եւ պարզ խօսքերով հետեւեալ կէտերուն վրայ կ'ամփոփուի եւ կը հաստատուի։

Նախ — Հանգուցեալ մեծապատիւ Բարերարին կտակաւ թողուցած դրամը, ամբողջ Հայ ազգին որբ եւ աղքատ տր-

ղոցը համար վարժարան մը հաստատելու համար էր, եւ ոչ Մխիթարեանց պարգեւ, զորոնք իրրեւ մատակարար կարգեց իր այս առատաձեռն մարդասիրութեանը։ Ուստի, ազգին որբ եւ աղքատ տղոց կրթութիւնը կամ ազգը՝ Խարերարին այս բարերարութեանը նպատակ է, իսկ Մխիթարեանք միայն միջոց առ այն։ Իրենք միայն իրրեւ աւանդապահ եւ աւանդառու են եւ հետեւաբար ոչ տէր աւանդին. իսկ դրամին եկամուտովը հաստատուելու վարժարանը, կամ մէջը աւանդուած ուսումը, ազգին տղոցը ժառանգութիւնն է, եւ այն ալ, միայն որբ եւ աղքատ տղոց։ Այս ամենաստոյգ է, եւ այս է հանգուցեալ Խարերարին յայտնի կամքը եւ դիտաւորութիւնը, զորն որ իրրեւ կենդանի բարբառով իր կտակին մէջը կը յայտնէ. Այսիկայ այսպէս կը հաստատէ նաեւ Հանգուցելոյն մեծապատիւ ժառանգ որդին, այսպէս կը ճանչնայ Աւստրիա, որուն մէջն են վարժարանին համար առնուած գետինները,

Գաղղիա՝ որուն մէջն է հիմայ վարժարանը։ Առաջինը մեծապատիւ Մուրատ աղային բողոքովը հաշիւները պահանջեց Մխիթարեանցմէ, եւ երբոր Օսմանեան տէրութեան հպատակ ըլլալնին յառաջ բերին, եւ հաշիւ տալը զլացան, տէրութիւնը ազգայ կամ տէրութեանց իրաւունքը մեծարելով, իրենց խնայուց թէ, որչափ որ իրեն հողին մէջն են, ըստ օրինաց երկրին կը պարտաւորին հաշիւը տալու. ապա թէ ոչ, վարժարանը տէրութենէն դուրս հանելու են։ Ասով վարժարանը Փարիզ փոխադրուեցաւ։ Իսկ երկրորդը, այսինքն Գաղղիոյ տէրութիւնը, փոխադրութեան երրորդ տարին, նորէն հաշիւ պահանջեց, բայց խնդիրը քննելու ժամանակ կառավարութեան փոփոխութիւնը վրայ գալով, տէրութեան բոլոր գործքերը տակն ու վրայ եղան, եւ այս ալ ուրիշ խնդրոյ նման 'ի կախմնայ։ Արդ այս երկու տէրութեանց՝ վարժարանը Հայ ազգին սեպհականութիւն, եւ ոչ Մխիթարեանց սաց-

ուածք համարելնուն վրայ եղած բաղ-
մաթիւ գրութիւնները 'ի բաց թողելով,
այս հաշիւ ուզելին միայն իբրեւ ապա-
ցոյց բերինք. վասն զի, թէ որ այդ եր-
կու տերութիւնները Մխիթարեանց ըս-
տացուածք անիկայ ճանչցած 'ըլլային,
հաշիւը չէին կրնար պահանջել, ինչպէս
որ վանքին սեպհական հաշիւն ալ եր-
բէք չի պահանջեցին։ Սեպհական ստաց-
ուածքի մէջ միջամուտ ըլլալու եւ ինչ-
պէս գործածելուն համար հաշիւ պահան-
ջելու վրայ տերութեանց մէջ ոչ օրէնք
եւ ոչ սովորութիւն կայ։ Դարձեալ
այսպէս ճանչցած է հասարակաց միտքը,
այսպէս դիտէ ամբողջ Ազգը եւ առաւել-
լագոյնս Մատրասու Հայազգիք, որ բա-
րերարին ժամանակակից եւ քաղաքակից
էին, եւ այսու համոզմամբ Մխիթա-
եանց ամեն կերպով օգնական եղան դը-
րամբ առնելու առեն։ Ուստի Մխի-
թարեանք այդ դրամոյն, կամ այդ դրա-
մով հատատուած վարժարանին տէրը
չեն, եւ չունին իրաւունք անիկայ սեպ-

հականելու եւ իրենց ստացուածք կարծելու, ըսելու, եւ ըստ այնմ վարուելու։

Երկրորդ — Ազգասէր Բարերարին այդ ստակը ամբողջ Հայ ազգին համար կարգուած է, առանց դաւանութեան խարողութեան։ Առաջին դրութեան բոլոր պատճառները, այսինքն, ազգասէր Պարգեւատուին դիտաւորութիւնը, իր մեծապատիւ Դառանգին, տէրութեանց եւ ազգին կարծիքը հաւասարապէս եւ նոյն եղանակաւ այս երկրորդ կէտին ալ կը վերաբերին, եւ նոյնը կը հաստատեն։ Ասոնցմէ զատ, հիմնարկու Բարերարին այդ ազգօգուտ գաղափարին մէջ խտրութեան կամ ազգին միայն մէկ մասին համար թողած ըլլալուն կարծիք չկրնար ըլլալիք ասով ալ, վասն զի ստակը ըրած ատեն, դեռ ազգին մէջ կերպաւորեալ բաժանումն չկար։ Ստակը 1816ին գրուած է, կտակագիր բարերարն ալ տարի մը ետքը վախճանեցաւ, իսկ Ազգին կերպաւորեալ բաժանումը, նախ 1830 թուականին ե-

ղաւ, գերապատիւ Նուրիճան Սախա-
գահը բաժնուած մասին նախագահ դրբ-
ուելով։ Դարձեալ անհնարին եւս է են-
թադրելը, թէ ազգասէր, իմաստասէր
եւ բազմաթիւ ճամբորդութիւններով
լուսաւորեալ հիմնարկուն, այդ մի միայն
ազգին լուսաւորութեանը նպատակ ու-
նեցող հիմնարկութեանը մէջ՝ խտրու-
թեան դիտաւորութիւնը ունենայ, որուն
մէջ նաեւ անխտիր կրօնական դիտաւո-
րութիւն անգամ չունենալը յայտնապէս
կ՚ակնարկէ այս խօսքերովս։ "Դ-
պարտաւորութիւն չունի ասացեալ դպրա-
տան ուսանողաց վերայ քահանայ լինե-
լոյ։" Ազէր ուզեր որ քահանայութեան
կամ՝ կրօնական դպրոց ըլլայ։ Կրնայ նա-
եւ իրրեւ երկրորդական կարգի պատճառ
մը՝ ինչպէս նաեւ իրրեւ բարի յիշա-
տակ մը յիշատակուիլ, թէ այս մարդա-
սէր Խարբերդը մեռնելու ատեն, Ա՞ատ-
բասու աղքատաց համար 50,000 ռու-
բի կտակաւ ձգեց։ Հոմէական հայոց
տուն՝ միայն երկու հատ կար Ա՞ատրասի

մէջ, եւ ան ալ մէկը իր ընտանիքն էր, եւ երկուքն ալ հարուստ էին։ Լուսոյ հակառութիւն է ըսել թէ անոնց թողուած է, այլ անխտիր Ազգին եւ բոլոր քաղաքին աղքատաց։ Իրեն ոգին եւ մարդասիրութիւնը խտրողութեան կեղտէն վեր եւ ազատ էր։

Հերոդ — Այդ դրամը Հայ ազգին միայնորբ եւ աղքատողոցը համար շնորհուած է, որ անոր եկամուտովը հաստատուած վարժարանին մէջը կրթուին։ Ազգասէրնամ բարերարը սրտաշարժ խօսքերով ասիկա ստէպ կը կրկնէ իր կտակին մէջ։ "Այս իմ հաշուագրքումն մին ոչ-ոչ-ոց է- դ-ն-ն-ոց հաշիւ ունեմ . . . . ասացեալ գումարն բոլորն թողման ամ Հայոց ազգի ոչ է- ոչ-ոչ մանկանց դպրատան շինութեան համար,, ։ Դարձեալ, "Հանգի գ-ի-ա-ա-ր-ա-ն-ն իմ վասն այս դպրատան շինութեան է վասն ոչ-ոչ մանկանց ուսուցանելոյ, այսինքն վ-ա-ն ն-ա-ս-ր-ոց հ-ա-ր-ի-ն չ-ա-ա-ր-ի-ն է, վասն չկարելոյն նոցա ըղծախան դպրատան հատուցանել՝ զանց

առնեն ուսմամբ մանկանց իւրեանց, եւ անմեղ մանկունքն այնոքիկ ճնան զուրկք ի յամենայն ուսմանց եւ գիտութեանց, եւ որոց վասն գրեթէ ըստ մեծի մասին անտերունչ ազգս Հայոց տգէտք են։,, Յուսալով թէ իր դպրատունը յառաջ կ'երթայ եւ Ազգին հարուստներն ալ տղաքներն մէջը դնել ուզեն, հրաման կուտայ, որ անոնք ալ առնուին, բայց ծախքը հատուցանեն որ աղքատ տղոց եկամուտին վրաս չըլլայ։

Այս երեք դրութիւնները կամ կէտերը՝ շնորհատու Բարերարին որոշ, անժխտելի եւ անայլայլակ կամքն են, իր մարդասիրական գաղափարին հիմունքը, զորունք, ինչպէս տեսանք, իր կատկին խօսքերովը բացայայտ կը գծէ։ Այսէ հասարակաց եւ ամբողջ Ազգին կարծիքը։ Սակայն գործքով ասոր ինչպէս պատասխանուեցաւ. արդեօք հաստատուած հիմնարկութեանը մէջ այս սահմանները պատկառուեցան, անկէց դուրս չելլուեցա՞ւ, եւ առ այն ընտրուած մատա-

կարարներուն կողմանէ, ուրիշ դիտաւորութիւններ, ուրիշ նպատակ, ուրիշ ծիգեր չկան կամ չերեւցան։ Ազգ՝ այս դրամը իր աղքատ եւ որբ տղոցն համար եւս կարգուած ըլլալով, ասոր վրայ անտարբեր չկրնար ըլլալ. ուստի իրեն մրտադրութիւնը յատկապէս այդ կէտերուն հակառակ եղած շեղութիւններուն վրայ ալ հրաւիրելը պարտք կը համարինք։ Ազգ նախ, Ատակարարներուն, այսինքն Ամիսթարեանց ընթացքին մէջ, ի սկզբանէ, ի վեր այս դրամը սեպհականելու դիտաւորութիւն նշմարուած է, եւ անիկա իբրեւ արձակ եւ սեպհական ստացուածք գործածել ուզելը եւ գործածելը միշտ տեսնուեցաւ։ Արժարանը Հարեարարին կտակին համեմատ այն բացուեցաւ, եւ չէր կրնար ալ որ չբացուի. ասիկայ շատ աչքի կը զարնէր, եւ դիմադիրներու զօրութեամբը անկարելի կ'ըլլար. սակայն ինչ որ 'ի սկզբան մէկէն 'ի մէկ չըլլար, քայլ առ քայլ եւ ժամանակով հնարաւոր կըլլայ, եթէ նպատա-

կը եւ առ այն հասնելու ճիգը ըլլալու որ ըլլայ։

Արդ իրենց սեպհականութիւն ըլլալուն եւ ընելուն՝ կամաց կամաց եւ երկրորդական գործքերով վարժեցընելու աշխատուեցաւ, իբրեւ տէր՝ հաշիւ տալը ժխտուեցաւ, տեղերը եւ վարժարանը իրենց անուան վրայ առնուեցան, եւ ետքի դատաստանին մէջ՝ հրապարակաւ իրենք տէր, եւ իրենց ստացուածք ըսելու համարձակուեցաւ։

Երկրորդ կէտին, այսինքն անխտրութեանը դէմ զեղծութիւնը աւելի մերկապարանոց, եւ գործքերը աւելի բազմաթիւ են։ Անխտրութիւնը Մխիթարեանք իբրեւ սկզբունք կընդունին, եւ արդի գերապայծառին մէկ գրին մէջ եւս յայտնապէս կը խոստովանուի, թէ չենք կրնար՝ այոց տղաքը չառնուլ, վասն զի անոնք ալ իրաւունք ունին. սակայն արդեամբք եւ գործքով միշտ խտրութիւն եղած է։ Ամենէն աւելի՝ այազգի տղաք այժմեան կառավարիչներուն ժամանակը

առնուած են, թէպէտ եւ այն եւս հա-
մեմատաբար շատ քիչ. եւ այնչափը առ-
նելնուն համար ալ՝ շատ յանդիմանու-
թիւններ եւ դրուատիւններ եղան. հան-
ուելնուն մէկ պատճառն ալ այս է: Խսկ
ուրիշ առեններին, եւ ասկէց յառաջ միշտ,
3, 5 կամ 6 ՝ այ տղաք միայն կային:
Այս է մի արդեօք համեմատութիւնը
Աղգին երկու մասերուն մէջ, եւ ինչո՞ւ
գոնէ կէսը չառնուի: Ինչո՞ւ համար դարձ-
եալ ՝ այոցմէ երբէք ձրի տղաք չեն առ-
նուիր. ինչո՞ւ տղաքը իրենց հայրենական
դաւանութիւնը փոխելու, եւ զիրենք
՝ ռոմայ եկեղեցւոյն ընտելացընելու պայ-
մանով միայն առնուին, ինչպէս պարսա-
ւագրքին դէմ պարսաւակնիք եղող պա-
տասխանին մէջ յայտնապէս կը խոստո-
վանին, եւ իրենց հաւատոյ դաւանու-
թեանցը մէջ յայտնապէս կը ստորագրեն:
Այս խնդիրը Փարիզի Սէն Սիւլբիս կը-
ղերանոցին (Սէմինէր) Ստուածաբան-
ներուն քննելու տրուեցաւ իրենցմէ, թէ
արդեօք վարժարանին մէջ եղող տղոց

կրօնափոխութեան, կամ ըստ այնմ կրբ-
թութիւն տալու պարտաւորութիւն կայ
մի իրենց վրայ։ Աղդ՝ Սէն Սիլբիսի
Աստուածաբանները, որ բոլոր Գաղղիոյ
մէջ ամենէն երեւելի եւ գիտուն աստ-
ուածաբաններէն կը կազմուին, ժողովք
ընելով վճռեցին թէ, ամենեւին հարկ եւ
պարտաւորութիւն չկայ։ Այսպէս են
նաեւ քաղաքին մէջ բոլոր վարժարան-
ները. Բողոքական, Կալվինական, Հա-
թոլիկ, Հրեայ՝ անխտիր կը կրթուին ուս-
ման մէջ. իսկ կրօնական պարտաւորու-
թիւնները՝ մէկը իր տաճարը, մէկը իր
եկեղեցին, մէկը իր սինովան կերթայ կ'ը-
նէ, եւ երբէք պարտաւորութիւն չըլ-
լար։ Խտրութիւն ընելը Մխիթարեանց
միայն մնացեր է։ Սակայն իրենց ցու-
ցրցած այդ անհաղորդական (էքսքլիւ-
զիֆ) ոգւով, եւ տղաքը առնելնուն մէջ
ըրած խտրողութեամբը, Աղգը հիմնար-
կութեանկամ Բարերարին տուրքին մաս-
նակից չկրնալ ըլլալու վիճակի մէջ կը
դրուի, եւ միայն մէկ մասին համար մատ-

չելի կ'ըլլայ։ Բայց այդ մէկ մասին մէջն անգամ՝ խտրութիւն եւ զանազանութիւն կըլլուի։ Մխիթարեանք աչքի շատ զարնող եղանակաւ անոնց մէջ եւս զանազանութիւն եւ ազգականաց յառաջադիմութիւն (նէբօթիզմուս) ցուցընին, որով այդ մասը եւս հաւասարապէս բաժանակից ըլլալէն զուրկ մնացած է։ Թոշակաւոր տղաքը անխտիր կ'առնուին ալ նէ, ձրի տղաքը՝ հասարակօրէն միշտ քեռուց, հօրեղբօր, եղբօր, մօրաքեռ վերջապէս իրենց ազգականաց տղաք են։ Երկրորդ, միայն այն տղաքը կ'առնեն, որոնք Պօլսոյ իրենց դպրոցը յաճախած են, որով այդ հիմնարկութիւնը մէկ կողմանէ իրենց այն սեպհական դպրոցին եկամուտը ծաղկեալ վիճակի մէջ դնելու կամ աւելցնելու իբրեւ միջոց, եւ միւս կողմանէ ալ կողմնակցութիւն վաստակելու իբրեւ գործիք եղած է։

Իսկ երրորդ կէտին, այսինքն վարժարանը աղքատ եւ որբ տղոց ձրի կրթարան ըլլալու հիմնադրին դիտաւորութեան

նը դէմ եղած զեղծութեանը վրայ, անսրխալ թուանշանները աւելի բացայայտ կը խօսին։ Ազգասէր Խարբերդցին՝ գետին գնելու եւ անով վարժարանի եկամուտ կազմելու համար ձգած դրամը 800,000 ռուբի, այսինքն 2,000,000 (երկու միլիոն) ֆրանք էր։ "Յու ասացեալ գետնի էֆֆեմերիտն հանի մանկանց տարեկան ծախուցն որ բաւական առի, այնոր այոց ազգէն որոշ եւ աղքատ մանկունք ասացեալ դըպրատանն յէֆֆերիս ուսումն եւ լեզուք ուսանեն եւ գառնան իւրեանց հայրենիքն։"

Արդ՝ թողլով գետնին բերած տարեկան շահը, որոնոր այնտեղուն թեան մէջ մեզի թէ տեղով եւ թէ փորձով յայտնի է, հասարակ եւ սորին՝ այսինքն հարիւրին հինգ շահ ենթադրենք. ուստի, երկու միլիոնին շահը կ'ընէ 100,000 ֆրանք։ Դարձեալ հոստեղի թոշակաւոր եւ գիշերցորեկով վարժարաններու մէջ, ոչ վերի եւ ոչ վարի գիները առնելով, միջին համեմատական եւ հասարակ եղած թո-

շակն է՝ տարին 2,000 ֆրանք։ Այս է ընդհանրապէս Փարիզի էն երեւելի վարժարաններուն գինն անգամ. եւ եթէ տղաքը շատուոր ըլլալու ըլլան, ձեռնարկու հիմնադիրները ոչ միայն կը շատանան եւ իրենց ընտանեօքը աղէկ կ'ապրին, այլ նստեւ ժառանգաց եւս աղէկ դրամագրլուխ կը ձգեն։

Մուրատեան վարժարանին համար եւս, այս թոշակէն աւելի դնելու հարկ չկայ, վասն զի, ոչ ուսուցիչները աւելի մէկ շատ բարձրագոյն կարգի բաներ են, եւ ոչ ուսուցչաց մէջ այնչափ մէկ ընտրութիւն եւ շատ երեւելութիւն մը կայ, ինչպէս իրենց զգեստէն ալ կը տեսնուի։ Արդ՝ 2,000 ֆրանքը մէկ տղու համար իբրեւ տարեկան թոշակ դնելով, բարերարին դրամոյն 100,000 եկամուտովը՝ 50 ձրի տղայ առնուելու էր վարժարանին մէջ։ Իսկ վարժարանին մէջ արդեամբք ձրի քանի՞ տղաք կան։ Աշակերտաց թիւը մինչեւ այս երկու տարիները, միշտ 25, 30, մինչեւ 35 եղած է, ա-

սոնց մէջ ալ, շատուոր մեծ մասը թոշակով, իսկ մնացածը՝ երբեմն 10, երբեմն 12 կամ 15 ձրի եղած են։ Վարժարանին մէջ ամէն ժամանակէն աւելի աշակերտաց թիւը 62 հոգիի հասաւ, եւ այս ետքի կառավարիչներուն առեւնը եղաւ. ասոր համար ալ անդադար գրութիւններ եւ յանդիմանութիւններ կուգային որ չառնեն չշատցրնեն. այս 62 աշակերտաց մէջն ալ, գրեթէ երեք մասին երկուքը թոշակաւոր էին։ Ո՞ւր է ուրեմն Ռարերարին դիտաւորութիւնը. ինչ կըլլայ կոր 50 որբ եւ աղքատ տղոց կըրթուելու եկամուտը։ Վարժարանը՝ ստակը առնուածին պէս անմիջապէս չըցուեցաւ. Փարիզ փոխադրուելով բաւական երկայն անջրպետ մը եղաւ. մէկ դասու աշակերտները հայրենիքնին դառնալուն, եւ մինչեւ ուրիշ աշակերտներ գալու ժամանակը, ընդհատութիւններ կըլլան. անով աւելցած եկամուտը ո՞ւր կը բարդուի, ինչ բանի կը գործածուի։ Ասկէց կը հասկցուի թէ, ինչո՞ւ Մխիթար-

եանք 'ի սկզբանէ 'ի վեր այնչափ պնդա-
գոյնս յամառեցան, խուսափեցին եւ դա-
տաստանուեցան որ հաշիւ չտան. մինչեւ
ցայսօր որչափ դրամ ձգուած ըլլան ան-
գամ խնամով թագուն պահուեցաւ։
Հարկաւ ուրեմն այդ դրամը ուրիշ վախ-
ճաններու կամ վանական հարկաւորու-
թեան եւ սննդեան կը զեղծուի, եւ ոչ
որը եւ աղքատ տղոց կրթութեանը հա-
մար, ինչպէս ազգասէր Խարերարը դրաւ
եւ զոն որ ազնիւ, սրտաշարժ, մարդասէր
եւ կարեկցութեան սրտով այնչափ ստէպ
կը կրկնէ եւ հասկցնել կը նայի։ Բայց
Մխիթարեան հարց վրայ այս ոգին չի
կայ եղեր, ինչպէս նաեւ հետեւեալ եր-
կու գործքէն ալ կը տեսնուի։ Դրամը
առնելու համար խրկուած քահանային
յատկապէս տեղեկութիւն եւ հրաման
եկեր է, որ հաշտուիլ նայի եւ Մխարա-
նութեան համար 100,000 ֆիորին մը
փրցնէ առնէ, եւ վարժարանի դրամը ու-
զելու շատ չանդէ։ Երկրորդ՝ Խարերա-
ը իր կտակին այն մասին մէջ, որ կար-

ծեմ տակաւին չէ հրատարակուած, յայտնապէս որոշեր էր թէ, թողուցած դրամին շահն ալ հաշուուի, եւ երբոր դրամը մատակարարաց տուուի, նաեւ անոր շահը կտակը գրած տարիէն սկսելով՝ իրենց յանձնուի։ Արդ կտակը գրելէն՝ եւ մէկ տարի ալ յետոյ իրեն վախճանելէն ետքը, մինչեւ որ դրամը յանձնուեցաւ, տասը տարիի չափ ժամանակ անցաւ, եւ անոր շահն ալ ուրիշ ահագին գումար մը կը կացուցանէր։ Արդ շահը Ամիթարեանք չուզեցին պահանջել, եւ հրաժարեցան՝ այսու պայմանով, որ ժառանգը հաշիւ ուզելու իրաւունքէն ալ հրաժարի։

Այսպէս կարճառօտ եւ շտապով նշանակածներնէս յայտնի կերեւայ որ, Խարերարին այդ ազգօգուտ նպատակը իրրեւ շահադիտութեան գործիք մը եղած է, եւ ոչ մանկանց տղայոց կամ որբոց եւ աղքատաց կրթութեան միջոց կը նկատուի։ արդէն կամաց կամաց սեպհականելու ճամբուն մէջ յառաջացած է։ խրա-

բութեամբ այժմէն ազգին մեծ մասին անմատչելի եղած է, եւ քիչ հեռաւոր ապագայի մէջ՝ ազգին միւս փոքր մասին եւս անընդունակ պիտի ըլլայ, կամ ՝ի բռոմ փոխադրութեամբ, եւ կամ ձրի աշակերտաց երեւոյթն անգամ բոլորովին վերցընելով։ Ազգը հարկաւ ասոնք անտարբեր աչօք չկրնար տեսնել, որք եւ պղջատ անմեղ տղոց կարեկցութիւնը առ այս կը պարտաւորէ. դարման եւ անյապաղ դարման մը հարկաւ ըլլալու է։ Բայց արդեօք ի՞նչպէս, այդ հարցման վրայ շատ միջոցներ, խնդիրներ եւ խորհրդածութիւններ կը ներկայանան, զորոնք այժմէն ի դիր անցընելու եւ հրապարակելու ոչ պարապ ունինք եւ ոչ խոհեմութիւն կը համարինք. այլ ուրիշ ճամբով ասիկայ՝ կ'ընեն։ Մ՝ենք միայն հասուն կշռողութիւնը, գործունեայ ազգասիրութիւնը, մարդասիրական ոգին, խնդրոյն լաւ ճանաչողութիւնը, իրաւագիտաց արդարասիրութիւնը կը յիշատակենք՝ կզգուշացընենք, կը հրա-

ւիրենք։ Արնա՞նք մի արդեօք մեզ համարալ մխիթարութեամբ ըսել թէ, զոր ինչ պարտն էր առնել արարաք։

ՋՈՒՆԴ

ՓԱՐԻԶ

7/19 ՄԱՅԻՍ 1855

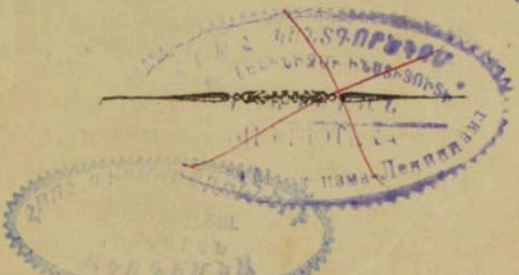

ՄՏՈՒ... 1971 թ.